د پاچا امان الله واکمنۍ
ته یوه نوې کتنه

پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ

کتابپېژندنه

کتاب : **د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه**

لیکوال: **پوهاند ډاکټر محمد حسن کاکړ**

چاپکال: **۱۳۹۸لمریز**

چاپشمېر: **۱۰۰۰**

یادښت

دا کتاب د افغانستان د خپلواکۍ د سلم کال په ویاړ چاپ شوی دی.
په همدې مناسبت د جلالتمآب جمهور رییس محمد اشرف غني له هدایت سره سم د ګڼو نورو چارو تر څنګ یو زیات شمیر کتابونه هم لیکل شوي، ژباړل شوي او خپاره شوي دي.
شاه امان الله او د استقلال د تر لاسه کولو په مبارزه کې د هغه نورو ملګرو ارزو لرله چې افغانستان په واقعي معنا مستقل او د پردو له منګولو راوتلی هیواد وي. دوی دغه سپېڅلي هدف ته د رسېدو لپاره د هیواد ترقي ته توجه واړوله.
په اماني دوره کې غلامي منع شوه. په مرکز او ولایتونو کې ګڼ ښوونځي پرانیستل شول.خارجي هیوادونو ته محصلان واستول شول چې ځوانان نوي علوم او مهارتونه زده کړي. د مطبوعاتو وده چټکه شوه. د وګړو تر منځ د مساوات د اصل رعایت قانوني بڼه خپله کړه. نجونو او ښځو د زده کړې حق تر لاسه کړ. هیواد په لومړي ځل د اساسي قانون څښتن شو. د دولت د درې ګونو قواوو عصري کولو او سره بېلولو ته توجه واوښته چې د استبداد په مخنیوي کې اساسي مرسته وشي. ګڼ شمېر قوانین او مقررات تدوین شول چې د هر چا د صلاحیت حدود معلوم وي او په دولتي چارو کې د خودسري مخه ونیول شي. مالیاتي سیستم عصري شو، د جنسي مالیې ځای نقدي مالیې ونیو. له مختلفو هیوادونو سره سیاسي روابط ټینګ شول او افغانستان له هغې انزوا راووت چې د هیواد د خپلواکۍ مخالفانو ورباندې تحمیل کړې وه. د اقتصاد د ودې لپاره مهم اقدامات پیل شول. افغانستان ورو ورو په یو

داسې هیواد بدلېده چې د پردو له احتیاجه راوتلی وي. اوس موږ ته لازمه ده چې د وطن د ترقي لپاره شوی مزل جاري وساتو او د ناتمام فصل بشپړولو ته متې راونغاړو.

د خپلواکۍ د سلم کال په مناسبت د استقلال د پاکو شهیدانو، غازیانو او مخکښانو د روح د خوشحالولو یوه ډېره ښه ذریعه همدا د کتابونو خپرول او د معرفت د مشالونو بلول بللای شو. له ټولو هغو لیکوالو مننه کوو چې په دې بختور مناسبت یې د کتابونو په لیکلو، ژباړلو او چاپ ته چمتو کولو کې برخه واخیسته. په اوسنۍ پرمختللې زمانه کې د استقلال د ساتلو او د واقعي خپلواکۍ د لرلو لپاره پکار ده چې پوهه خپره شي، فرهنګ وغوړېږي، مهارتونه زیات شي او وګړي د ښه ژوند کولو په چل پوه شي. شاه امان الله د لوی اختر په مناسبت یوه وینا کې ویلي وو چې: «دا د قلم ورځې دي، نه د تورې.» د کتابونو د دې لړۍ خپرول د لیکوالو د ملاتړ او د هغوی د آثارو د چاپ یو بختور باب دی چې ادامه به مومي.

په درنښت

اسدالله غضنفر

د جمهور رییس فرهنګي سلاکار

کابل/۱۳۹۸

سر یزه

دغه اثر په اصل کې ما د دې له پاره لیکلی و، چې له نورو لیکنو یا مقالو سره به یو ځای خپرېږي. ما د افغانســـتان د پوره خپلواکۍ ګټلو د پینځه اتیایمې کلیزې په ویاړ سیمینار کې چې تېر کال په کولن کې د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا جوړ شــوی و، ګډون ونه شــو کړای، وعده مې وکړه چې د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه به یوه لیکنه وراستوم.
د هغې وعدې نتېجه دا لیکنه شوه، د ټولنې مشر ښاغلي زرین انځور د هغې تر لوستولو وروسته لازمه وګڼله، چې د کتابګوټي په بڼه یې په جلا ډول خپره کړي؛ نو دغه که څه هم دا لیکنه د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه ده؛ خو د واکمني ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوې نه دي.
د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه په انګریزي او فارسي کې لیکنې ډېرې دي. دلته ما له هغې لیکنو نه کار اخیستی، چې د هغه وخت کسانو کښلي لکه د منشي علي احمد د پاچا امان الله لوېدنه؛ د فېض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې؛ د میرغلام محمد غبار، افغانســـتان در مســـیر تاریخ. بله لیکنه په خپله پاچا امان الله ته منســـو به ده، د (حاکمیت قانون در افغانستان) په نوم. په دغه اثر کې چې د محترم حبیب الله رفیع په زیار نوی خپور شـــوی دی، د ټولنې او ملي ژوندانه د بېلا بېلو اړخونو په اړه په خپله د پاچا کارونه او فکرونه ځای شوي دي. څنګه چې د پاچا امان الله او د هغه د واکمنۍ په هکله نظرونه او تعبیرونه ډېر سره مخالف او لږ سره ورته او موافق دي، دغه اثر د هغوی په هکله په خپله د پاچا له نظره رڼایي اچوي او پر هغو سربېره د هغه سیاسي، پوهنیز، ټولنیز او افغان شخصیت ښیي. د موضوع اړوند بل اثر چې دلته ترې نه ډېر کار اخیستل شوی، د ډاکټر لودویک ادمک

دی، چې د جرمني او انګریزي ارشیفي پاڼو له مخې کښل شوی، دغه اثر د شــلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانســتان باندنۍ اړیکې تر سرلیک لاندې دی.
په پای کې له ښــاغلي محمد زرین انځور او د هغه له ملګرو نه مننه کوم چې زما دغه لیکنه د خپلې ټولنې په لګښــت خپروي. له ښــاغلي انځور نه د دې مننه هم کوم چې د دغې لیکنې په کښــلو کې چې ډېر وخت یې ونیوه، پوره حوصله وښودله.

محمد حسن کاکړ

مارچ/۲۰۰۵

فهرست

یادښت.. ۱
سر یزه ۳
پیلامه ۶
د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه کتنه..................... ۱۳
لومړنۍ خبرې: ۱۳
د بشپړې خپلواکۍ جګړه:................................ ۱۶
له هېوادونو سره اړیکې: ۲۲
افغانستان او منځنۍ اسیا: ۲۴
لومړي سمونونه:... ۳۲
سیاسي ډلګۍ او دسیسې:................................ ۴۲
د خوست یاغي توب: ۴۶
د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي: ۵۱
د پاچا امان الله سفرونه:................................. ۵۲
وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:............ ۶۲
پایلیک.. ۹۴
یادښتونه او لمن لیکونه: ۱۲۰
د ارواښاد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار.......... ۱۲۹

پیلامه

افغانســتان اوس یو ډېر بېرته پاتې هېواد دی، خو پخوا یو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان یا اریانه کې دینونه او مدنیتونه پیدا شوي او هم له نورو ملکونو نه پکې خپاره شـوي وو. اریانه د ویدي مدنیت اصـلي ټاټوبی و او بودایي مدنیت په ماهیت کې محلي و، اوســـتایي مدنیت او بودایي مدنیت عالمي بڼه لرله.

د اوستایي مدنیت د نوښتګر زردشت اهمیت اصلاً په دې کې دی، چې دی نړۍ کې لومړنی مصـلح یا له ځو هغو مصـلحانو څخه دی، چې د لومړي ځل له پاره یې د لوی څښـــتن د یو توب عقیده وړاندې کړه او نړۍ یې د بدۍ او نیکۍ قوتونو د مقابلې دغســـې ډګر وګا ڼه، چې په هغې کې د نیکۍ رب، اهورا مزدا د بدۍ په رب اهریمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقیده پر اهورا مزدا باندې تکیه کول او د هغه دســـتورونه پر ځای کول د انســـان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوســـتایي دورې نه دمخه په ویدي دوره کې،له طبیعي قوتونو نه ژغورنه په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبیعي قوې ته پر خدای لرلو عقیده عامه وه او د خدایانو شـــمېر هم ډېر ګڼل کېده. بودا بیا په دې عقیده و، چې انســان ژغورنه په خپله د هغه په اصـلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسي غوښتنې او هوسونه مهار کړي، نیکې غوښتنې ولري، نیک کړه وکړي، نیک نظر ولري او په ټولیز ډول نیک ژوند غوره کړي.

نن ورځ دغه ټول فکرونه ســاده او هر چاته د پوهېدو وړ ښــکاري؛ خو په هغه مهال یانې له نن نه درې یا څلور زره کاله دمخه، چې انســـان که څه هم طبیعي او ټولنیز چاپیریال یې ډېر زیږ او بې رحم و، له خپل ځان او خپلې

کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژوغورنه هم غوښتله. دا له شک پرته د انسان د لوړې فکري سطحې استازیتوب کوي.
پخوانی افغانستان د دغسې فکرونو د ټوکېدو او خپرېدو له پاره مساعد و. یو دا چې د آمو شاوخوا هوارې د غنمو په میندلو سره د کرنې وړ شوې او کلیوالي او ښاري ژوند پکې رواج موندلی و. بله دا چې پخوانی افغانستان او شاوخوا هېوادونه یې د سوداګرو، ګرځندویانو، سوبمنو او د کډوالۍ لویه لاره ګرځېدلې وه.
د یوې امریکایي لرغون پېژندونکې په وینا د سوداګرۍ ځنیې لارې ان د نوې ډبرې په دوره کې (Newlithic Period) ایستلې شوې وې؛ خو دغه سیمه له میلاد نه ۲۰۰ کاله دمخه په شاوخوا کې، د روم د پراختیا په دوره کې چې شتمنو اروپایانو او پارسیانو د چینایي صانعانو ښکلو وریښمینو ټوکرو له پاره لویه لار ګرځېدلې وه. د خرو، اسونو او اوښانو له حساب نه وتلو کاروانونو پرې تګ را تګ کاوه، دغه لارې بیا پر وریښمینې لارې(Road Silk) بدلې شوې، چې په پای کې یې چین، هند، پارس او اروپا سره ونښول.
د دغې سوداګرۍ د قوت پر مهال په اریانه کې چې په دغه وخت کې د هند او کرمان تر منځ پراته هېواد ته ویل کېده، د یونان-باختري دولت په قوت کې و. دغه افغانستان هغه وخت دومره پرمختللی و چې د زرو ښارونو هېواد نومول شوی و او نقره یې سکې پکې پریمانه چلېدې. وریښمینه لار د پېړیو پېړیو په بهیر کې د خلکو د ویاړ او شتمنۍ سرچینه وه؛ خو په پای کې قومي نښتو دا لاره نامصؤنه کړه، د قومي لویانو له خوا د لویو باجونو اخیستل د سوداګرو ملا ماتوله، بالاخره په پینځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند تر منځ سمندري لار پرانیستل شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.

تر دې وروسته هغو اروپايي هېوادونو وار په وار پرمختګ کاوه او پياوړتيا يې تر لاسه کوله، چې له سمندري لارو نه يې د سوداګرۍ او نورو موخو لپاره کار اخيسته. دا هغه هېوادونه وو، چې د رنسانس يا د بيا ژوندي کولو غورځنګ يې منلی و چې لومړی په ايټاليا کې په څوارلسمه پېړۍ کې پيل شوی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بيا ژوندي کولو حرکت ته ويل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنا چې دا په خپله انسان دی چې د هر څه منځ او سرچينه ده.

د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عيسوي دين کې د کاتوليکي مذهب او اتودکسي مذهب تر څنګ د مارتن لوتر په کوښښ سره د ديني سمون (Reformation) په نتيجه کې د پرتستانزم هسکېدنه ده. په داسې حال کې چې کاتوليکان له خپل ستر مشر- پاپ څخه د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروټستانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قايل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه د دغسې نويو حرکتونو سبب شول، چې د هغو په نتيجه کې ساينس او تخنيک پر مخ ولاړ او ورسره ټولې لويديځې عيسوي نړۍ حيرانوونکی پرمختګ وکړ.

برعکس افغانستان د ورېښمينې لارې په پرېښودو سره وار په وار ګوښه کېده، هغه نور نو د بين المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقعيت کې له دغه وخته وروسته ټول ختيځ د لويديځې اسيا د هېوادونو په ګډون لږ و ډېر په همدغه حال کې و. د عثماني او مغلي امپراتورۍ هم ونه

شــو کولی، چې له ســمندري لارو نه د ســوداګرۍ له پاره کار واخلي، که څه هم دواړه امپراتوریو اوږدې سمندري غاړې لرلې.
څنګه چې اسـیایي ملکونو په تېره افغانســتان له بین المللي ســوداګرۍ نه را پیدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو یې له خپلو ولسونو نه د مالیاتو په ډېرولو، له صنعتي کارونو نه د زیات محصول په اخیستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دې حالت د نوي صــنعت او نوې شتمنۍ د تولید له پاره هڅوونکی رول نه درلود. د دوی په فکري نړۍ کې د ســـاتنپالنې او عنعنې پالنې میل وار په وار بیخ نیوه او کلتور یې نه یوازې دا چې نه غوړېده، بلکې شخ او وچېده.
افغانســـتان چې په اوومې پېړۍ کې یې اســـلامي مدنیت منلی و، یا یې په خپله امپراتورۍ لرلې، یا د نورو امپراتوریو تر اغېز لاندې و. افغانســـتان د اســـلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوریو په وخت کې، اســـلام هند ته په پراخ ډول یو او د دغه انکشــاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو کلونو په موده کې د ډهلي ســلطنت په نامســلمانانو حکومت وکړ. د لودیانو او سوریانو دولت په همدغه لړ کې راځي، د پاکستان اوسنی دولت د همدغه اسلامي غورځنګ میراث دی؛ خو په دیارلسمې پېړۍ کې د چنګیز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانســـتان ډېر ښـــاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سیستم یې تر ډېره حده پورې وران شو. وګړي یې تباه شول او له پاتې ژوندیو نه ډېرو یې د سلیمان غرو درو ته ګډه وکړه.
په دې ډول افغانســـتان په خپل ډېر اوږده تاریخ کې د لومړي ځل له پاره په یو ستر معلوم انساني مصیبت واوښت. په دغه حال کې له دیارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاریخ د پردیو تاریخ شو که څه هم په

شپاړسمې پېړۍ کې پیر روښان، زامنو او لمسیانو یې او په اوولسمې پېړۍ کې خوشــحال خټک، ایمل مومند او دریا خان اپریدي د مغلو په مقابل کې د خپلواکۍ گټلو په لاره کې په ټینگه پرلپسې مبارزې وکړې؛ خو په پای کې ټول بریالي نه شول.
د افغانســـتان د خپلواکۍ گټلو برى اول تر څه حده د میرویس هوتک او په پوره ډول د احمد شـــاه دراني په سروالۍ واقعي شــو. وروســـته یې چې په ۱۷۴۷ کال کې د افغان دولت بنیاد کېښــود، د څو کلونو په بهیر کې یې د مشـهد، پنجاب، سـند، بلوچسـتان او کشـمیر په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه؛ خو دغه امپراتوري د هغه د لمسیانو په وخت کې اصلاً له دې امله مخ پر ځوړ او بیا په په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه، چې چلوونکو یې له تر لاس لاندې سیمو نه باج نه شو تر لاسه کولای. له دې سره سره میرویس هوتک او احمد شاه دراني اهمیت تل پاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواک کندهار او خپلواک افغانستان کې مستقل نظام او ژوند په میراث پرېښود.
افغانانو دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ، چې دوی له دې سره سره چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروســته د تاج او تخت په سر د محمدزیو سردارانو په خپل منځي جنگونو کې ســخت سره بې اتفاق شــوي وو. د انگریزانو د لومړي لوی یرغل پرمهال پر خپله خپلواکۍ ټینگ ودرېدل او یرغلگر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواک لښــکرې وې، له ملک نه وایســتلې. څلوېښــت کاله وروســته په دوهم افغان-انگلیس جنگ کې یې هم همدغســـې وکړل او د میوند په جگړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ســاتلو کې دغســې برى وگاټه، چې ان یرغلگر انگریزان یې هم حیران کړل. نولسـمه پېړۍ په دغه ډول د افغانسـتان تر ډېره حده د

کورنیو جنګونو پېړۍ وه او د دوهم افغان-انګلیس د جنګ په نتیجه کې افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار هم له لاسه ورکړ.

افغانانو له افغانستان نه د یرغلګرو انګریزانو په شړلو سره اروپایي مدنیت یا د هغه باندني مظاهر هم په لغته ووهله. د دغې پېړۍ په دوهمه نیمایي کې اول د امیر شېر علي په دوهمې واکمنۍ کې او بیا د امیر عبدالرحمن د یوویشتو کلونو په واکمنۍ کې ودانۍ وشوې؛ خو هغه هم په زیاته اندازه د حکومتي نظام د پیاوړتیا او د وسلو صنعت د انکشاف له پاره وې. دغو امیرانو له افغانستان سره د برتانیې او روسي امپراتوریو په ګاونډېتوب سره د افغانستان دفاع تر هر بل څه نه مهمه ګڼله، په تېره وروسته تر دې چې روسانو په ۱۸۸۵ کال کې پنجده ونیوله او انګریزانو په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورنډ هوکړه لیک په امیر عبدالرحمن باندې تحمیل کړ.

له هغه پرته هم نه امیر شېر علي او نه امیر عبدالرحمن د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو فکر کاوه. په نورو اسلامي هېوادونو کې هم دغسې غوښتنې نه کېدلې، یا ډېرې کمې کېدلې او دغه فکر هر چېرې په ټینګه اوربدل کېده. چې اسلام هم دین او هم دولت دی، دا ځکه چې اسلام د عیسویت او موسویت پر خلاف له هماغه اول سر نه د ټولنې تنظیمول او چلول هم په غاړه اخیستي او اسلامي واکمنو تر هغه وخته پورې پر همدغې کرښې یون کړی و.

خو د شلمې پېړۍ په سر کې د امیر حبیب الله په دوره کې چې افغانستان یو قوي نظام درلوده او عصري پوهنه هم پکې رواج شوې وه، افغانان له باندینیو پېښو نه هم اغېزمن شول، په ۱۹۰۴ کال کې د جاپان په لاس د روسیې په ماتې، په ۱۹۰۵ کال کې د روسیې په انقلاب، په ۱۹۰۶ کې د

ایران په انقلاب، په ۱۹۰۸ کې د ترکیې په انقلاب او په ۱۹۱۷ کې په بلشویکي انقلاب سره. د یو ا سیایي هېواد په لاس د رو سیې ماتې د اروپایي امپیریالیستي هېواد په حیث د اسیانو د ویاړ سبب شو او یادو شویو انقلابونو د زورواکو نظامونو طلسم مات کړ او سیاست کوونکي او اوښتون پالان یې هر چېرې د خپلسرـــو واکمنو او زورواکو رژیمونو په مخالفت کې نور هم ټینګ کړل.

تر لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته پېښې چې په اروپا کې د اوښتونونو سبب شـــوې پر افغانانو باندې هم بې اغېزې نه وې. دغو ټولو پېښـــو افغان تعلیم کړي درباریان او نور علاقمن افغانان وخوځول. په همدغه حالت کې، په کابل کې د مشروطه غوښتونکو غورځنګ هسک شو چې غټې غوښتنې یې د پوره خپلواکۍ ګټل، د قانون له مخې حکومت کول او د عصرـــي مدنیت رواجول وو. په دغې فضا کې د پاچا زوی عین الدوله امان الله د خپل پلار تر وژل کېدو وروســته ځان د واکمنۍ ګدۍ ته ورسـاوه او بیا یې په افغانســتان کې د لومړي ځل د دغسې بنسټونو د سمونونو په پلي کولو پیل وکړ، چې په هغو سره افغان ټولنه مدني او سیاسي نظام عصري او د فرد خپلواکي واقعي کړي.

یاددښت:

۱ . چینان ډي وس – کم بال، جنګیالۍ ښځې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نیویارک، ۱۰۸.

۲ . پورته اثر، ۱۰۹.

د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه کتنه

لومړنۍ خبرې:

د پاچا امان الله څه کم لس کلنه دوره که څه هم لنډه وه، خو له ډېرو پېښــو نه ډکه وه. دی هغه لومړی افغان واکمن دی چې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره یې پراخ ســمونونه پلي کړل او د هغو په وجه له وطن نه وشړل شو.

په معاصر افغانستان کې درې لسیزې سره ورته دي: د امیر شېر علي خان د واکمنۍ دوهمه دوره (۱۸٦۸ – ۱۸۷۸)، د پاچا امان الله دوره (۱۹۱۹ – ۱۹۲۹) او د قانوني پاچایي لسیزه (۱۹٦۴ – ۱۹۷۳) په دغو درېو واړو لسیزو کې د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره ســمونونه پلي شــول. درې واړه نظامونه په وسله وال زور سره ړنګ شول او له درې واړو نه واکمنانو په نره دفاع ونه کړه؛ خو درې واړه د بدلون غوښــتونکو افغانانو په مخیلو کې ځای ونیوه او د هغه ســمونونه په وروســتیو دورو کې ورو ورو عملي شــول او لا هم عملي کېږي. دغه سمونونه د ژوند د ښه کولو له پاره ضروري وو، خو مخالفانو یې بیا داسې نه ګڼل.

د امان الله پاچا کېدل:

د امان الله پلار امیر حبیب الله د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ په ۲۱ نېټه د پنجشنبې په سهار د لغمان د کله ګوش په سیمه کې، چې نوموړی په ژمي کې د ماهیانو د ښــکار له پاره تللی و، په خېمه کې د خوب پر مهال ووژل شــو. یو روایت دا دی چې دغه وژنه ســیاسي وه او په نهایت کې د مشروطه غوښتونکو د یوې پټې کړۍ کار و، چې دربایان په تېره د دربار غلام بچه ګانو

او حتی د امير سکه ورور، سردار نصرالله او په خپله امان الله هم ورته منصوب و.(۱)
بل روايت دا دی چې د امير حبيب الله د وژنې محرک فاميلي او شخصي او په اصل کې د وژل شوي امير د لومړۍ مايني، سرور سلطان، د امان الله د مور د دسيسې پايله وه. هغه د علی حضرت سراج الخواتين په نامه يادېدله. هغه چې د وژل شوي امير له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله يې د واکمنېدو له پاره روزلو، امير حبيب الله چې د واکمنۍ په وروستيو کلونو کې د عياشۍ او له نورو ښځو او وينځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نيولې وه، په دې لټه کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لټه کې شول، چې امير له منځه يوسي.
مستوفي الممالک، ميرزا محمد حسين(د شاعر خليلي پلار) چې د امير عبدالرحمن په دوره کې او تر هغه وروسته د دغې کورنۍ وفا لرونکی غړ مامور و، د مور او زوی دغه توطيه په خپله امير حبيب الله ته په دې ډول بيان کړه: «مور نوکرو ته نه ښايي چې د پلار او زوی تر منځ درز واچوو؛ خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د سياست له کرښې نه دوه څېزونه څرګندېږي، يو يې دا دی چې تا د ستا د مامورانو له لارې چې له هغوی سره يې لاس يو کړی دی له منځه يوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ پر ګدۍ کېني؛ ځکه چې هغه پوځ او ستا رعيت د تا له تابعيت نه اړولي دي».(۲)
امير حبيب الله وروسته له دې چې په دغې توطيې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه يې وکړه چې امان الله ووژني او مور يې طلاقه کړي، خو دوی چې د امير له پرېکړې نه خبر شول، نصرالله ته لاړل او په پښو کې يې ورغړېدل او

په عذر او زارۍ یې ترېنه وغوښـــتل، چې امیر ته یې شـــفاعت وکړي. هغه نه یوازې په بري سره د هغه شـــفاعت وکړ، بلکې د مســـتوفي راپور یې هم پوچ وبا له. په هر حال، د دواړو روایتونو له مخې د امیر حبیب الله وژونکی د شجاع الدوله (غوربندي) په نامه د دربار یو غلام بچه و.(د جوهر شاه په نامه د هغه تره د امیر حبیب الله په حکم دمخه اعدام شـوی و) خو د امیر په وژنه کې کرنیل علي شاه له محاکمې نه وروسته ووژل شو، چې په کله گوش کې د امیر د خېمې ساتونکی آمر و.

د هغه وخت غلام بچه گان مریان نه، بلکې د وطن د نفوذمنو هغه زامن وو، چې په دربار کې په نظامي او ملکي چارو کې روزل کېدل او واکمنو ته بې له گړ او بړ نه تابع وو.

د حبیب الله تر وژل کېدو وروسته په جلال اباد کې سردار نصرالله او په کابل کې امان الله ځانونه امیران کړل، خو لومړنی د وروستي په پلوۍ زر له امارت نه تېر شو، خو بیا په کابل کې بندي شو. سردار نصرالله په ټول ملک کې تر خپل ورور امیر نه وروسته ډېر د نفوذ خاوند و، نفوذ یې په ختیځو پښتنو کې بیخي ډېر و. دی د امیر پرخلاف د تقوا خاوند و او قرآن شریف یې ټول په یاد و.

له دې سره سره یې له خپل وراره امیر سره وعده وکړه، چې متابعت به یې کوي او چارې به د هغه په سروالۍ پر مخ بیایي؛ خو د هغه یو څو پلویانو په خپل سر د پغمان په لار قرغې ته نږدې په امیر امان الله باندې نابریالۍ ډزې وکړې. امیر امان الله بیا زما د یوې باوري سرچینې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مســـبب هم شـــو. امان الله چې د پلار دریم زوی و تر دې وروسته یې د کورنۍ د رقیب په نه لرلو سره د پاچایۍ پر تخت ډډه ولگوله.

د بشپړې خپلواکۍ جګړه:

پاچا امان الله د فبرورۍ په ۲۴ مه د کابل د مرادخانې په يوه ميدان کې چې هلته خلک او عسکر راټول شوي وو، په يوازې ځان را ښکاره شو او د هغو په مخکې يې د هېواد بشــپړه خپلواکي او د ټولو خلکو ازادي او برابري اعلان کړه. خلکو يې په شــور او زوږ سره هرکلی وکړ او ولايتونو په لســو ورځو کې بيعت ورواستاوه.(۳)

پاچا امان الله د بلې مياشــتې يانې مارچ په ۳مه د خپل پلار له وژل کېدو او د ځان د امير کېدو په هکله د برتانوي هند وايسرـای ته ليک واســتاوه او څه باندې يوه مياشت وروسته د اپريل په ۱۳ مه يې په کابل کې په يوه عام دربار کې د وطن پوره خپلواکي په دغو لفظونو ښکاره کړه:

ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد،
په خپل اختيار او خپلواک اعلام کړ. له دې
وروسته به زما هېواد هغسې خپلواک وي
لکه د نړۍ نور دولتونه او قدرتونه چې دي.
هېڅ باندينی هېواد به پرې نه ښودل شي،
چې يوه ويښته قدر حق ولري، چې د
افغانستان په دننيو او باندنيو چارو کې
ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل،
زه تيار او اماده يم چې په خپلې دغې تورې
سره يې مرۍ پرېکړم.

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وینا په پای کې برتانوي ایجنټ، حافظ سیف الله ته مخ واړاوه او په نرمه یې ورته کړه، چې: «وه سفیره، ته پوه شوې چې ما څه وویل؟ هغه ځواب ورکړ چې هو، زه پوه شوم».(۴)
د هند وایسرای د اپریل په ۱۵مه د پاچا امان الله د لیکنې ځواب واستاوه، خو د هغه په لیک کې په نورو موضوع گانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکۍ پر موضوع. برتانیه لاحاضره نه وه، چې د افغانستان پوره خپلواکي ومني. افغانستان د برتانیې تر لاس لاندې هېواد نه و، افغانستان په کورنیو چارو کې پوره خپلواک و، خو باندنۍ اړیکې یې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې تر سره کېدلې.
امیر عبدالرحمن او امیر حبیب الله لا د هند حکومت ته په رسمي لیکونو کې ځانونه خپلواک گڼل او د برتانیې حکومت وروستي ته یې د اعلی حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هیله وو چې څنگه چې افغانستان په نړیوال جنگ کې بې پرېتوب غوره کړی و، برتانیه به د دغه دریځ په درناوي د افغانستان پوره خپلواکي ومني.
په افغانستان کې دننه د امیر حبیب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غټې غوښتنې یې د مشروطیت یانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنیت او پرمختگ په اړه وې؛ خو د خپلواکۍ جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پیاوړې وه، چې په کابل کې د برتانیې حکومت سفیر سر فرانسس همفریز خپل حکومت ته څرگنده کړې ده، چې له پاچا نه ښکته تر او ښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسیا او هند په بازارونو کې په هسکه غاړه گرځي د افغانانو د سپړمو ساه کښنه خپلواکي ده.(۵)

مولف ګریګوریین هم وايي چې:

په ۱۹۱۹ کې هېڅ واکمن نه شـــو کولای په افغان ملت باندې په ټینګه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ له پاره یې ژمنه کړې وي.(٦)

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درک کړې وه، په خپله یې هم لرله او پر حقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکۍ ګټلو په موضـــوع کې، په ســـوله وي یا په جنګ ټول ولس د هغه تر شا درېږي، همدغسې وهم شول.

پاچا امان الله پوه شو چې برتانیه د افغانستان پوره خپلواکۍ منلو ته حاضره نه ده؛ نو د جنګ لار یې ونیوله او د انګریزانو د حاکمیت پر ضـــد هم دننه په وطن کې او هم دباندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لا پخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو د رولت (Rowlett) په نامه یو ســخت جزایي قانون ایســتلی و، چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو، دوکانونه او کاروبار بند شو.

د پنجاب په امرتسر کې پر یوې لویې غونډې ډزې وشوې، چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول مهاتما ګاندي د همدغه کال په فبروري کې د دغه قانون یانې د حکومت پر ضـــد د ســـتیاګراهه(Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ، چې هغه د هندوســـتان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شمالي هندوستان او پېښور کې هم خلک وپارول او په پېښور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوســتې آمر غلام حیدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرګنده کړه، چې هندوســتان د انقلاب په درشــل کې دی او د افغان یرغل یوازې یوه بڅري ته ضرورت لري، چې په هندوســـتان کې د

برتانیې حاکمیت پای ته ورسـوي.(۷) غلام حیدرخان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه په هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.

پاچا امان الله بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي، د مۍ میا شتې په سر کې یې د هندوستان په لور پوځونه واستول. خیبر ته د سپاه سالار صالح محمد، کندهار ته د صـدراعظم سردار عبدالقدوس او خوسـت ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ د مۍ په څلورمه د صـالح محمد پوځ په خیبر کې عملي اقدامات وکړل او په دې ډول د افغان – انګلیس دریم جنګ پیل شـو، دلته به یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښـتې بیان کړم.

که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو، جنرال محمد نادر د وزیرستان په ټل او وانه کې له انګریزي پوځ نه ځایونه ونیول او یو څه وسلې او کارتوس یې هم تر لاسه کړل. دغه بري په ختیځ کې د انګریزي پوځ فشار لږ کړ. په دریو واړو جبهو کې ډېرو ولسيـ خلکو، لکه څنګه چې له یرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ.

دا واقعیت دی، چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتیاوالو او د وزیرسـتان په مسـودو کې او وزیرو یا ودیرو کې ډېره پیاوړې وه. تاریخ پوه میرغلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولس کې د خپلواکۍ جذبه ترسیم کړې، چې لوستونکي حیرانوي.

د ډیورنډ د کرښـې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخیستله. د انګریزانو قومي ملیشاوو هم خپلې وظیفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښـتې یا خپلو کورونو ته ولاړلې. دغه ملیشـاوې له ډیورنډ نه اخوا قومونو

نه جوړې وې. له افغانانو سره د دوی خواخوږۍ د انګریزانو معنوي حالت کمزوری کړ.
د خپلواکۍ په جنګ کې دغو پښتنو ثابته کړه چې دوی د پخوا په شان د افغانستان رښتیني پلویان او مدافعان دي. په اصل کې د دوی او د ولسي-افغانانو له امله په لندن کې د برتانیې حکومت د هند د وایسرای دغه وړاندیز رد کړ، چې ویل یې د هندوستان د ناکراریو د غلې کولو ښه لار دا ده، چې جلال اباد ونیول شي. په دې اړه په لندن کې د هندوستان له پاره د دولت وزیر د وایسرای وړاندیز په دې ډول ونه مانه: «زه په دې ډاډه یم چې تا به د تاریخ درسونه هېر کړي نه وي او هغه دا چې موږ د افغان له منظم پوځ نه دومره وېره نه لرو، لکه څومره چې د قومي ملېشاوو او زموږ په خورو کمپونو او د مخابرو په کرښو باندې یې د هغو له یرغلونو څخه یې چې لرو».(۸)
انګریزان په هند کې په دغه وخت کې، نه ماتېدونکی نظامي قوت و، څلورنیم لکه پوځ او عصري لوجستکي، مخابروي او د وړلو را وړلو عصري تخنیکي وسېلې یې لرلې. پر هغو سربېره په دغه جنګ کې یې له نظامي الوتکو نه هم کار واخیست، د جلال اباد او کابل پر ښارونو یې بمونه وغورځول. عبار وایي، چې دغو بمونو پر افغانانو ناوړه اغېزه ونه کړه؛ خو ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي په خپل کتاب«برتانوي امپیریلزم او د خپلواکۍ له پاره د افغانستان مبارزې» کې دغه بمونه د اوربند سملاسي عامل بولي او وایي چې « په دې کې ډېر لږ شک دی، چې دغه (هوایي) حمله دغسې مهم عامل شو، چې افغان حکومت یې سولې غوښتنې ته اړ کړ».(۹)
دغه واقعیت په اصل کې پخپله پاچا امان الله جنرال محمد نادر ته په یو فرمان کې په دغه ډول څرګند کړی: « ... از برای مردم کابل از ګلوله باری

انها هراس پیدا شـــده اکثر مردم معتبرین و کلان شـــوندگان این ملامتی را بحضـــور(شـــاه امان الله) تعلق میدهند که وقت جنگ نبود».(۱۰) په فرمان کې دا هم ویل شـــوي چې دغو معتبرانو رایه ورکړه، چې که انگریزانو ســـوله ومنې، تاسې یې قبوله کړئ. دغه معتبران شاید د دولتي شورا غړي وي.

د اوربند په اړه افغان خوا ادعا کوي، چې دا انگریزان وو، چې له پاچا امان الله نه یې اوربند وغوښـــت، خو انگریزانو د هغه سرچپه وايي، ډاکټر ادمک په دې اړه داســـې وايي: «د مې په ۲۴ مه امان الله برتانوي نیت معلوموونکو ته ځواب ووایه او د هند حکومت په خوښـــې سره د جگړې پای ته رســول ومنل، ځکه چې په شـــمال لویدیځ سرحد(پښـــتونســـتان) کې وضـــع خرابه شـــوې وه».(۱۱)

په هر حال د خپلواکۍ جگړه درې ځلور اونۍ وه او له هغه وروســـته د همدغه کال د اگســـت په اتمه په راولپنډۍ کې انگریزانو د افغانســـتان پوره خپلواکۍ ته غاړه کېښـــوده. په دغه ډول افغانانو د پاچا امان الله په مشرۍ په جنگ او ســـولې سره له انگریزانو نه خپله پوره خپلواکي تر ۳۹ کلونو وروســـته تر لاســـه کړه. افغانســـتان د نړۍ د پوره خپلواکو هېوادونو په قطار کې سرهســـکی ودرېد، افغانان سرلوړي شـــول او پاچا امان الله غازي وپېژندل شـــو او په نړۍ کې یې نوم وایســـت؛ خو د سرحد د پښـــتني قومونو په اړه اســـاسي څه ونه شـــول. که څه هم لکه چې ادمک وايي، چې: « امان الله د افغان – انگلیس په درېیم جنگ کې بریالی و، په اصـــل کې له دې امله چې د سرحد(ازادې قومي کړۍ) له هغه سره مرسته وکړه. دغه افغانان د مسلمانانو او افغانانو په توگه حاضر وو، چې د افغان پاچا د جهاد په غږ سره جگ شي؛ خو چې دی هغو ته پیسې او وسلې ورکړي».(۱۲)

امان الله له انګریزانو نه دغه وعده تر لاسه کړه، چې دوی په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنګ کولو پلان نه لري او که د هغوی پر ضد کوم نظامي کار کوي له امیر سره به مشوره کوي؛ خو له جګړې نه وروسته انګریزانو د خپلې وعدې پرخلاف د دغو پښتنو په سیمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړیکې:

د خپلواکۍ یوه غټه نښه دا ده چې خپلواک هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړیکې په نېغه او په خپله خوښه جوړوي، دا اړیکې د خپل ملت ګټو د خوندیتوب په موخه، د خپلو استازو له لارې ټینګېږي.

تر دغه وخت پورې د افغانستان اړیکې یوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا تر دې چې د افغانستان خپلواکي په رسمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړیکو لرلو په لټه کې شوی و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندویه وه. یو دا چې د لوی نړیوال جنګ له امله د عثماني امپراتورۍ په ټوټه کېدو سره د نړۍ په مسلمانانو کې انګریزي ضد احساسونه پیاوړي شوي وو، ځکه انګریزانو د هغې په ټوټه کېدو کې لاس درلود.

بل دا چې د په روسیه کې بلشویکي انقلاب له امله د لېنن په مشرۍ دغسې بلشویکي حکومت واکمن و، چې له لویدیځ امپریالیزم او پانګه والي نظام سره مخالف و او د هر هغه حکومت پلوي یې کوله، چې د هغه په مقابل کې جګېدل؛ نو دغه حکومت په نوې ترکیې کې له جنرال مصطفی کمال چې په اتاترک یادېده او په نوي افغانستان کې له پاچا امان الله سره روغ نیتي ښوده

او افغانســتان ته یې لا د وسـلو، پیسـو، تخنیکي مرســتو او حتی د پنجده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.
پاچا امان الله د ۱۹۱۹ کال د اپریل په سر کې محمد ولي په بخارا کې ســفیر ټاکلی و. محمد ولي د درواز تاجګ او پخوا په دربار کې د غلام بچه ګانو مشرــ و. زر څرګنده شــوه چې دی د یو مهم هیئت په مشرـــۍ ګمارل شــوی، چې له نوي بلشــویکي حکومت او له نورو لویدیځو هېوادونو سره ســیاسي اړیکي ټینګې کړي او په اروپا کې د پاریس د ســولې په کنفرانس کې هم ګډون وکړي. محمد ولي له خپلو لوړ رتبه افغان ملګرو سره مســکو، برلین، روم، پاریس، لندن، نیویارک او واشـنګټن ته هم سـفر وکړ او د ۱۹۲۲ کال په جون کې وطن ته را ستون شو.
له هغو خنډونو سره سره چې د برتانیې د باندنیو چارو نوی وزیر لارډ کرزن د دغه هیئت په وړاندې اچول د محمد ولي هیئت په خپل مقصــد کې پوره بریالی وخوت. له شــوروي اتحاد، پاریس او ترکیې سره یې ســیاسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور ډېر هېوادونه یې هم وهڅول، چې له افغانستان سره سیاسي اړیکې ټینګې کړي.(۱۳)
د افغانســتان له پاره دا یو مهم بری و، له هغه وروســته ډېرو اروپایانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه. افغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل له پاره ووت او د کابل ښار داسې نوې ښه غوره ګړه، چې د باندنیو شته والی یې یوه څرګنده نښـه شـوه. د هیئت مشرـ محمد ولي هم د غښ نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته له هغه چې پاچا امان الله د کوهدامن په قلعه مراد بیګ کې د مســتوفي مېرزا محمد حســین یو ملیون نقدې روپۍ ظبطې شــوې،

مخکې يې د انعام په توګه وروبښـلې(مسـتوفي دمخه په دار ځړول شـوی و) پاچا هغه د محمود طرزي پر ځای د باندنيو چارو وزير وټاکه.(۱۴)
خو د افغانســتان اړيکې له برتانوي هند سره د سرحد د پښــتنو پر سر خړې پړې پاتې شـــوې او له شـــوروي اتحاد سره يې د مرو، بخارا او داســـې هم د بسمه چې غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسلامي فکر له امله د دوستۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسيا:

د بولشـــويکي انقلاب بري، د عثماني امپراتورۍ د ټوټه کېدولو او د افغان – انګليس د درېيم جنګ له امله شوروي اتحاد، برتانيې او د اسيا يو شمېر نورو هېوادونو ځانونه په منځنۍ اســيا کې د «ســترې لوبې» په يوه نوي پړاو کې ومونديل. په دې لوبه کې پاچا امان الله، د بخارا امير او د هغو غورځنګونو چې يا په پان تورانزم يا په پان اسلاميزم باندې ډډه لګوله، هڅه يې کوله چې د منځنۍ اســيا هغه تشــه ډکه کړي، چې د تزاري او امپراتورۍ په له منځه تللو سره پيدا شوې وه.
شوروي اتحاد هڅه کوله چې د تزاري رو سيې پر ځای په منځنۍ ا سيا خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند انديښــمن شـــو چې د برســټ ليټوفســک تر تړون وروســته چې بلشـويکي روسـيې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاســليک کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانســتان ته ننوځي او هند به له خطر سر مخ کړي، نو هند هڅه کوله چې افغانســتان له دښـمنو هيئتونو څه ګوښـه کړي. د دې له پاره چې له دغسـې کسانو او ډلو سره لار ولري، چې له برتانيې سره مرسته وکړي، جنرال مليسن يې له کافي پيسو او پوځ سره د ايران مشهد ته واستاوه. دی له خپل پوځ سره

له مشهد نه مرو او بیرم علي ته لاړ، خو هلته له بلشویکي پوځ سره تر ناکامې مقابلې وروسته بېرته په مشهد کې هستوګن شو. په مشهد کې یې د مسکو، تاشکند او نورو ښارونو تر منځ د تیلګرافي مخابرو په څارلو سره لویې بریاوې تر لاسه کړې(۱۵)، چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړیکې یې خړې پړې کړې.
له بلې خوا د عثماني ترکیې د اتحاد او پرمختګ د کمېټې پخوانیو مشرانو، چې ټینګ ملت پالانو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دې هیلې کار اخیست، چې په منځنۍ اسیا کې یو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بیا له پان اسلامیزم نه په ګټې اخیستلو سره هڅه کوله، چې د منځنۍ اسیا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه، چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د یوازیني پاتې شوي مدافع په توګه څرګند شي. له نښو نښانو نه هم داسې څرګندېدله چې پاچا امان الله به د خلافت پر ګدۍ ډېره ولګوي.(۱٦)
پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د پرمخ تللو فعال سیاست غوره کړی و، خو بیا له هغه ځایه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره پر مخ ولاړ. د پاچا امان الله سیاستونه په دغې پراخې سیمې کې هم په ډاګیزو کړنو او هم له شوروي اتحاد سره په اړیکو کې څرګند بدل. د محمد ولي هئیات په مسکو کې ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸ مه له شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیک کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله، چې هېڅ خوا دې له دریم دولت سره هېڅ داسې نظامي یا سیاسي تړونونه لاسلیک نه کړي، چې د تړون کوونکي کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي.

شوروي اتحاد به اجازه لري، چې په افغانستان کې قونسلګري ګانې پرانیزي. مسکو ومنله چې د افغانستان سوداګریز مالونه به د محصول له ورکولو نه پرته له روسیې نه تېر شي. افغانستان او شوروي اتحاد دواړو د بخارا او خېوې خپلواکي د خلکو د غوښتنو پر اساس وپېژنده. شوروي اتحاد دا هم ومنله چې هغه سرحدي سیمې چې پخوا په افغانستان پورې تړلې وې د عدالت او خپلې ارادې د اصلونو له مخې افغانستان ته بېرته ورپرېږدي. پر هغو سربېره شوروي اتحاد دا هم پر غاړه واخیسته چې هر کال به یو ملیون روبل سره زر یا سپین زر افغانستان ته د مرستې په توګه ورکوي.

شوروي اتحاد په دغه تړون سره د افغانستان په اړه روغ نیتي وښوده، په داسې حال کې یا شاید له دې امله چې د داخلي جنګ له سختو پایلو او له اقتصادي ستونزو سره مخامخ و. شوروي اتحاد به دا هم په نظر کې لرله، چې افغانستان به یې په دغسې تړون سره تر دې حده دوست کړی وي، چې لږ تر لږه انګریزانو ته به اجازه ور نه کړي، چې له هغه ملک نه د شوروي پر ضد کار واخلي.

بله دا چې دغه تړون په دغسې وخت کې لاسلیک شو، چې په منځنۍ اسیا کې د افغانستان نفوذ ښه خپور و. ان د ۱۹۱۹ کال په اکتوبر کې افغانستان په دې پیل کړی و، چې د پنجده په سیمې کې خپل نفوذ وکړي. ″ افغان ماموران، قونسلان او په خپله خوښه جوړ شوي هئیاتونه له منظمو افغاني عسکرو سره ډله ډله ګرځېدل او په نتېجه کې په داسې سیمه کې داسې ښارګوټی نه و، چې افغان دې ونه لري″. د برتانوي راپورونو له مخې افغان نفوذ په مرو او سهیل کې ټنګېده او په مرو کې خلکو داسې ګڼله، چې افغان قونسل ته تر بلشویکي کمیسارۍ نه لا ډېر مهم مامور وي.(۱۸)

په مرو کې څلور ســـوه منظم افغان عســـکر ځای پر ځای او له هغه ځایه تر کشک پورې د افغانانو لاس برې درلود. د یوه راپور له مخې ″ افغانان هر هغه ممکن څه کوي چې ترکمنان سره پخلا کړي. هغه کسان خوشې کېږي، چې بلشویکان یې بندي کوي، جریمې بېرته ورکولې کېږي، ستونزې د افغانانو په حکم هوارېږي او محلي بلشـویکان په ضـمني ډول د افغانانو امرونه پر ځای کوي. هېڅ ترکمن وضعه درک کولای نه شي، یا دا چې افغانان او بلشویکان په رښتیا سره دوستان دي یا دښمنان؛ خو ټول دا مني چې افغانان هر چېرې د مسلمانانو د ساتونکو په توگه د سیمې وضعه او موقع کنترولوي.
د سرخس په ســیمه کې افغانانو د ترکمنو دایمي بدۍ له منځه یوړې او ټولو ته یې خبرداری ورکړ، چې د عمل له پاره چې مناســب وخت یې را ورســېږي باید چمتو وي.(۱۹)
د بخارا امیر میر علم، جنرال ملیســـن ته څرگنده کړه، چې زموږ په نظر ترکســـتان او بخارا ته د افغانســـتان راتگ یوازې د دې له پاره دی، چې د ترکستان مسلمانان سره یو موټی کړي او له بخارا سره اړیکې ټنگې کړي. په دغه مقصد چې د بلشویکانو پر ضد په منا سب وخت کې عمل وکړي. ″ دا هم ویل کېده، چې افغانان په فرغانه کې د شوروي پر ضـد د بسـمې حرکت له یوه مشرـ محمد امین بېگ سره لار لرله او هغه که په پان اســلامي کنفدرېشن کې گډون وکړي، د لسو زرو مېږو او وسلو وعده یې ور سره کړې وه.(۲۰)
د ۱۹۲۰ کال په پسرـلي کې د افغان – شــوروي اړیکې خړې پړې شــوې او شورویانو بیا په زور سره د منځنۍ اسیا د لاندې کولو تکل وکړ. شورویانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې مســکو له تاشــکند سره د اورگاډي په وســیله بیا

وتاړه، هلته یې منظم پوځ واســـتاوه، فرغانه او خېوه یې لاندې کړل او د بل کال په مۍ کې یې په پنجده کې د افغانانو لاس برې پای ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه، چې د تزاري روسیې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مۍ کې یې د بخارا امیر هم په ښکاره د پرچمي ډوله ځوانانو بخارایانو له لارې چې په واقعیت کې یې په زور کابل ته په تېښتې سره اړ کړ.(۲۱)

که څه هم له افغانســـتان سره یې په تړون کې د بخارا او خیوې خپلواکي منلې وه. ډاکټر ادمک د افغان – شـــوروي د اړیکو دغه خړپړتیا په سرحدي سمیه کې د ورشوګانو په سر لانجې او د شورویانو پر ضد د افغانانو دسیسي ښـیي.(۲۲) خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشـهد کې یوه انګریزي جنرال، ملیسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلي پوهېدل چې دوسـت افغانسـتان به د شـوروي له پاره داسـې یوه هډه وي چې له هغه ملک نه به د انقلاب بڅري په مناســـب وخت کې هندوستان ته یوړل شي، هندوستان ناارام و. د ملیسن په نظر افغانانو داسې ګڼله، چې انګریزان کم زوري شـــوي؛ نو دی په دې لټه کې شـــو چې د بلشـــویکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانســـتان نه یې لېرې وســـاتي. ده وروســـته په ۱۹۲۲ په لندن کې د منځنۍ اســـیا په ټولنه کې د یوې وینا په ترڅ کې څرګنده کړه، چې:

زموږ دنده دا شـوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د یوه دفاعي او یرغلیز اتحاد په مقصـــد د افغان او شـــوروي د پلانونو د واقعي کېدو مخه ونیسو. دوی له هغو تاکتیکونو په اړه هم وغږېده چې په مشهد کې یې په دې لاره کې ترې نه کار اخیســـته. " څه وخت چې په دواړو کمپونو کې د ډېرو

اجنټانو له لارې معلومات تر لاسه شول چې ربښتینې وضع څنګه ده او دواړه خواوې له یوې او بلې سره څنګه چلند کوي، زموږ کار دا شـــو چې یوه خوا د بلې د خیانت په اړه په غیر رسمي ډول خبر کړو.

افغانانو په دغه وخت کې واورېدل چې په ټوله فرغانه کې د شوروي پر ضد یو پیاوړی او د هیلې وړ پاڅون روان دی، د پاڅون مشرانو ته یې استازي ولېږل، له لیکونو او ســو غاتونو سره موږ دا خپله د نده وګڼله چې د غه معلو مات بلشویکانو ته ورسوو.

ملیسن دا هم وایي چې د محمد ولي له هئیات سره د شورویانو ښه چلند او افغانستان ته د هغوی د غټو وعدو ورکول د افغانانو په خیال اصلاً د هغوی د کمزورۍ له امله و او افغانان له هغه وروسته په منځنۍ اسیا کې د خپل نفوذ په خپرولو پسـې شـول او مرو ته یې لا منظم پوځ هم واسـتاوه. ملیســن وایي چې موږ بلشویکان په دغو ټولو پېښو خبر کړل او هغوی بیا سرحدونو ته سور پوځ له یوه لوړ رتبه کمیسـار سره ولېږه، چې په مرو او عشـق اباد کې د و ضع وڅېړي، خو دی هلته د کومې موضوع په سر له کوم افغاني افسر سره ونښت او شــورویانو بیا یو بل ملاتړ پوځ ورواســتاوه. ملیســن بیا افغانان په هغه خبر کړل او هغوی هم همدغســـې وکړل. د دغو ټولو پېښـــو پایله د افغا نانو او شــورویانو تر منځ د ټینګې بې باورۍ سـبب شـوه. ملیســن په پای کې خپلو اورېدونکو ته وویل چې:

« وعده شوې پیسې او وسلې وځنډېدې او په پای کې ګرد سره بندې شوې، ځکه چې هغوی(بلشـویکان) په هر حال تر څه حده پورې په دې باور شـول، چې افغانان په ټولې منځنۍ اسیا کې د دوی پر ضد د یوه لوی پان اسلامي پاڅون له پاره لمسونې کوي».(۲۳)

د شـــوروي – افغان بل درز د بســـمه غورځنګ پر سر و، چې مقصـــد یې په منځنۍ اســـیا کې د یوه خپلواک اســـلامي دولت له پاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شـــو چې د عثماني ترکیې پخوانیو مشرـــانو – انورپاشـا، طلعت پاشـا او جمال پاشـا – په منځنۍ اسـیا او افغانسـتان کې د هغه واقعي کولو له پاره په هلو ځلو پیل وکړ. دوی د لومړي نړیوال جنګ تر پایه پورې د عثماني تر کیې مشرـــان وو او په جنګ کې یې د مرکزي قوتونو خوا نیولې وه؛ خو عثماني ترکیه د جنګ په نتیجه کې ماته او ټوټه ټوټه شـــوه او دوی له ترکیې نه ووتل. لومړي دوه یې د برلین په لار مســـکو ته لاړل چې له شـــورویانو سره په برتانوي ضـــد حرکتونو کې برخه واخلي. جمال پاشـــا وروســـته په کابل کې څرګند شـــو او هلته د افغان پوځ د بیا تنظیمولو له پاره وګمارل شو.

په دغه وخت کې شورویانو هر چېرې مسلمانان د انګریزانو پر ضد لمسول، خو په منځنۍ اسیا کې په خپله د بسمه چي پلوو مسلمانانو له مخالفت سر مخامخ شـــول. انور پاشـــا یې ترکســـتان ته واســـتاوه، چې موضـــوع د هغو له مشرـــانو سره په خبرو حل کړي، خو دی هلته د ۱۹۲۲ کال په مارچ کې له هغو سره یو موټی او د شوروي پر ضد شو. انور پاشا ډېر زر د پخوانۍ بخارا د قوتونو سروال وګرځېد چې شمېر یې شلو زرو تنو ته ورسېد او په ترمز، بېسون او شهر سبز کې ځای پر ځای وو.(۲۴)

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د کنفدرېشن جوړېدلو امکان بیا ولید. په کابل کې جمال پاشا چې د محمود طرزي له ملاتړ نه برخمن و، امان الله په دې قانع کړ، چې انور پاشا غواړي روسي ترکستان په افغانستان پورې وتړل

شي او دا چې د بخارا امیر هم غواړي د هغه په مرســته له افغانســتان سره یوځای شي.(۲۵)
پاچا امان الله په دې هکله په کابل کې د انګلیســتان د ســفیر له لارې له برتانیې نه وغوښــتل، چې د بخارا او خیوې خپلواکي په ښرګند ډول ومني او د افغانســتان له لارې د وســلو مرســته ورسره وکړي او د افغانســتان ملا وتړي، چې له شــوروي اتحاد نه وغواړي له دغو ملکونو نه خپل پوځونه وباسي، خو انګریزانو د هغه غوښتونو ته د هوکې ځواب ونه وایه(۲٦).
سره له دې هم څنګه چې امان الله په دې فکر و، چې بلشــویکان له بخارا نه د انور پاشا له لاسه ایستل کېږي، له هغه سره یې د وسلو او رضاکارو مرسته وکړه او د تنظیمي رئیســانو په نومونو یې جنرال محمد نارد قطغن ته، شــجاع الدوله هرات ته او د عدلیې وزیر محمد ابراهیم مزار ته ولېږل. په هغو سربېره افغاني افسـران یې په ملکي جامو کې انور پاشــا ته یوه وړه نظامي قوه یې بخارا ته واســتوله. هدایت دا و، چې دوی ټول به په پټه له انور پاشــا سره په بخارا او له بسمه چې مشرانو سره په فرغانه کې مرستې کوي.
د ۱۹۲۲ کال په اپریل کې یو افسر له سرحد نه واوښت او په بېستون کې یې له خپلو قوتونو یو ځای له شــوروي پوځونو سره مقابله وکړه. پر هغه سربېره د باندنیو چارو د وزارت یوه حکومتي پو سته په لار کې چور شوه او سندونه یې شورویانو ته په لاس ورغلل(۲۷) شورویانو ته دا ثابته شوه چې افغانان د بخارا په ناکراریو کې لاس لري؛ نو بخارا یې په یوې شــپې او ورځې کې په بې رحمۍ سره لاندې کړه، پر افغانانو یې مرســتې ودرولې او د ډېرو غوښــتنو په ترڅ کې یې له افغان حکومت نه وغوښتل، چې دا څرګنده کړي چې بیا به د بخارا په چارو کې ګوتې نه وهي او خپل استازي به له هغه ملک نه اوباسي.

دغه غوښتنې د التیماتوم په شان وې او د افغانستان هغه ومنلې او د شوروي اتحاد دوستي یې وساتله . انور پاشا هم له یو څو بریو نه وروسته د ۱۹۲۲ کال د اګست په ۴ مه په یوې نښته کې ولګېد(۲۸).

د هغه په مړینې او وروسته بسمه چې د یو بل مشر ابراهیم بېګ د قوتونو په خورېدلو سره په منځنۍ اسیا کې د هغو دریو ترکي پاشاګانو د پان – ترکي دولت، بسمه چیانو د خپلواکۍ او د پاچا امان الله د اسلامي کنفدرېشن ارمانونه له خاورو ایرو سره برابر شول او پر ځای یې هلته د شوروي اتحاد له خوا د سووبیټرم د پلي کولو په لور کوښښونه پیل شول او په افغانستان کې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونونو باندې لنګر واچول شو.

لومړي سمونونه:

په معاصر افغانستان کې امیر شېر علي لومړی افغان واکمن و، چې د دولتي نظام د عصري کولو په لور یې ګامونه اوچت کړل. پاچا امان الله بیا نه یوازې د نظام په عصري کولو، بلکې د ټولنې د ځینو ا ساسي اړیکو په اړولو او حتی د لویدیځ کولو په لور د پراخو پروګرامونو په پلي کولو پیل وکړ.

امان الله د واکمنۍ په اول کال(۱۹۱۹) کې اجرایوي قوه تنظیم کړه، په دې ډول چې سر کې یې صدراعظم او وزیران وګمارل. د وزیرانو نومونه په معاصر افغانستان کې د اول ځل له پاره امیر شېرعلي په خپلو لوړو مامورانو باندې ایښي وو. پاچا امان الله بیا لومړی افغان واکمن و، چې درې ګونو قوتونو یانې اجرایي، قضایي او مقننې ته یې عصري بڼه ورکړه؛ خو سلطنت یې له حکومت نه بېل نه کړ یا یې په کافي اندازه بېل نه کړ.

د وزارتونو سروالان یې اول ناظران او وروسته وزیران ونومول. هغوی ده ټاکل او لرې کول او هغوی به ده ته مسول هم وو، په داسې حال کې چې هغه د

پاچا په توګه غیر مسئول ګڼل کېده. وروسته یې د صدراعظمۍ چارې هم په خپل لاس کې ونیولې او تر پایه پورې د غیر مسئول صدراعظم په شان پاتې شو(۲۹). په دغسې نظام کې طبیعي وه چې د حکومتي مامورینو او د هغو اصلاحي پروګرامونو په اړه د خلکو عکس العمل ده ته متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچا امان الله د ۱۹۲۳ کال په لوی اختر کې په یوې وینا کې څرګنده کړه ″ چې دا د قلم ورځې دي، نه د تورې″(۳۰). د هغه له لومړنیو بنسټیزو کارونو څخه یو دا شو چې چارې د ولس د استازو په مشوره یا لږ تر لږه د هغو له لارې په مخ بوځي او څنګه چې په افغانستان کې سمونونه د لومړي ځل له پاره په پراخ ډول تجویزېدل، د نویو قانونو ایستو او قانون ایستونکو له پاره اړتیا ډېرېده. د دغه مقصد له پاره د «ریاست محفل وضع قوانین» په نامه یوه اداره جوړه شوه، چې سردار شېر احمد یې سروال او ترکي بدري بیګ یې نایب سروال او غړي یې عالمان، ژباړن او لیکوال وو. د قانون ایستولو او مشورې ورکولو له پاره د اعیانو پخوانی مجلس چې «دارالشورا» نومېده اول په «خاصې شورا» او بیا په «دولتي شورا» واړول شو. د غزیزالدین پوپلزي په وینا د قانون ایستلو ریاست په دولتي شورا واړول شو(۳۱).

دولتي شورا نیمه ملي وه، په دې ډول چې نیمایي غړي یې پاچا ټاکل او نیمایي یې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لویې جرګې له استازو سره ومنله، چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به یې د خلکو له خوا غوره کېږي(۳۲). د هېواد په هر اداري واحد(ولایت، حکومت او علاقه دارۍ) کې مشورتي مجلس ومنل شو، چې غړي یې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزیرانو او لویو جرګو قانونونه ایستل او هغه د پاچا له لاسلیک کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جارې کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې د نظامنانو په نومونو سره دومره ډېر قانونونه ایستل شوي دي، چې په هېڅ بلې لسیزې کې په دومره شمېر ایستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خا صه د لویو جرګو جوړول و په دغه مقصد چې په خپله د هغه په ژبه«« ... لااقل در سال یک دفعه علی العموم وکلا و نمایندګان وکلان شوندګان قومي و علمای ملت داران اجتماع نموده... (تا) همه مسایل مهمه و افکاری که در تعالی و ترقی مملکت خویش مد نظر داشته باشم مواجهتاً بمشاوره و تصویب و تصفیه قرار دهم»(۳۳).

د ده په دورې کې څو لویې جرګې وشوې، لومړۍ یې په جلال اباد او وروستۍ یې په پغمان کې وشوه. پاچا امان الله د لویو جرګو نوښتګر دی. تر هغه دمخه بل افغان واکمن دغسې لویه جرګه نه ده بللې، چې غړي یې د افغانستان له ټولو برخو نه د خلکو له خوا غوره شوي وي. لویه جرګه په اصل کې د قومي جرګې توسعه ده او قومي جرګې د افغانستان په ځینو قومونو په تېره په پښتنو کې رواج وې، چې هم فردي او هم عمومي کشالې په تېره جزایي کشالې یې هوارولې. د پاچا امان الله د لویو جرګو بله ځانګړنه د هغو لوی والی دی، چې د ځینو غړي یې زر تنه وو. حکومت ته په مالي لحاظ دا ګرانه وه چې هر کال دغسې لویه جرګه راوبولي، ځکه چې لګښت یې ټول د حکومت پر غاړه و. په هر حال پاچا امان الله لومړی افغان واکمن دی، چې ملت ته یې د لویو جرګو له لارې په دولتي چارو کې برخه ورکړه او دولتي نظام یې د قانون له مخې پر مشورې بنا کړ.

پاچا امان الله په قضـــايي چارو کې هم بيخي بدلون راوســـت او په فقيهي قضيو کې يې «تعزير» په «تقدير» سره بدل کړ. امير عبدالرحمن قاضيانو ته په دعوو، په تېره په جزايي موضـــوع ګانو کې نامحدود اختيارونه منلي وو، په دې ډول چې قاضي ته اختيار ورکړل شـــوی و، چې يوه چاته حتی پخوا له دې چې عمل يې کړی وي، د ظاهر په نظر کې نيولو سره تر اعدام پورې جزا ورکړي، له دې سره سره چې په اساس القضات نومي کتابګوټي کې د دعوو د هوارولو له پاره د قاضيانو د صلاحيت او د قضيو د حلولو د طرز عمل په اړه ډېره څه ويل شوي وو(۳۴). نو د امان الله تر وخته پورې د غبار په ژبه:

« ... قاضي خودش را در موارد جزايي قبلاً مختار و فعال مايشاء ميدانست و اسلحه تعزير در دست او به شکل يک اله برنده اما کشدار قرار داشت»(۳۵).

پاچا امان الله د تمسک القضات امانيه له مخې، چې د مولوي عبدالواسع کندهاري تاليف و د قاضي پراخ اختيارونه مقدر کړل، په دې ډول چې په هغه کې د هر جرم له پاره جزاګانې ټاکلې شـــوې يانې تقدير شـــوې وې او قاضي نه شـــو کولی چې د يوه جرم جزا په خپل اختيار سره لږه يا ډېره کړي. په افغانســـتان کې دا يو اســـاسي فقيهي تغير و چې را منځ ته شـــو. په هغه سربېره د تورنو محاکمه هم برالا شـــوه او د الله تعالی حقونه او د بنده ګانو حقونه سره بېل کړل شـــول. له هغه وروســـته که قاضي يو څوک په کومې قضـــيې کې تبريه کاوه، حکومت د لزوم په حال کې هغه د پوليســـو او ولايت مشورو له لارې څاره او جزا به يې ورکوله. دغه ټول دغسې تعبيرونه وو چې د غبار په ژبه « ... صنف قضات را برای هميشه از دولت و تحولات جديد متنفر و بېزار ساخت»(۳۶).

د پاچا امان الله نور سمونیز پروګرامونه د ټولنې مدني کولو او پر مخ بیولو ته متوجه وو. په ۱۹۲۱ کال کې د صنعتونو د هڅونې په نامه دغسې یو قانون ایستل شوی و چې مقصد یې د مالیاتي طرز په اصلاح کولو سره د صنعتونو هڅول وو. د امیر عبدالرحمن په وخت کې مالیات په جنس اخیستل کېدل او هغه تر دې حده پورې درانه وو چې له هغو ځمکو نه چې په نهرونو سره خړوبېدلې، د حاصل دربیمه برخه د حکومت کېدله او ځمکه والو او بزګرو د هغو د تحصیل په برخه کې هم تاوانونه او ربړونه ګالل.
د پاچا امان الله په وخت کې مالیات له جنس نه په نقده واړول شول، په دې ډول چې د دغسې ځمکو د درې کالو حاصلاتو منځنۍ اندازه وټاکله شوه او هغه د ورځې په نرخ په نقده واړول شــوه او پرېکړه وشــوه، چې د نرخونو د لوړوالي له امله به مالیات هر درې کاله وروســته بیا ټاکل کېږي. دغه کار یوازې یو ځل وشو او حکومتي عایدونه له دغه اړخه لږ شول.(۳۷)
په دغه نوي طرز سره د ملکانو، میرانو او قومي مشرانو نفوذ هم لږ شو. د دوی اهمیت په دې هم لږ شـو چې بزګران او نور ولسي ـ خلک هڅول کېدل، چې د خپلې ســیمې له حکومت سره په نېغه رابطه ولري او ملکان او قریه داران منع کېدل، چې د خلکو او حکومت تر منځ واسطه واوسي.(۳۸)
لا مهمه دا ده چې د پاچا امان الله په اولو کلونو کې د ننه په وطن کې ډول ډول محصــولونه چې حکومت د امیر عبدالرحمن په وخت کې او له هغه نه وروسته ټولول، لغوه یا لږ شول او ډېر داخلي ګمرکونه له منځه یووړل شول.
باندنۍ ســوداګرۍ د پاچا امان الله په وخت کې ښــه وده وکړه، په تېره بیا وروســته له هغه چې جرمني او پولینډ په اولو کلونو کې شــوروي ــــ افغان ســوداګرو ته په خپلو ملکونو کې د ازاد ترانزیت امتیاز ورکړ او افغانســتان له

ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په ګډون د سوداګرۍ تړونونه وکړل. د دغو ټولو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانګه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه، شرکتونه او د لګښتي مالونو له پاره یو شمېر فابریکې جوړې شوې او نورې یې د جوړېدو په حال کې وې.
افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پیل وکړ، چې پولي پانګه والو ته د پانګونې ډګر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانګه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو ټولو سمونونو ته تفصیل ورکړی، خو هغه د لومړۍ ا دویمي دورې د سمونونو تر منځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره داسې ازاده فضا منځ ته راغله، چې له امله یې په ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبثانو کې د کاروبار او تجارت قوي حرکت پیدا شو او دولتي عواید په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ ملیون روپیو نه ۱۸۰ ملیون ته جګ شول.(۳۸)
کومو سمونونو چې په خپله خلک په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدې: یو دا چې عواید باید وګټل شي او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو ته لکه خان، ملک، پیر، ملا او د کابل محمدزیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له د وخت نه را په دې خوا یوه عنعنه وه.
ملا یانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امیر عبدالرحمن هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه، چې هغوی دې په دیني

چارو کې د ملا خوسه په سروالۍ کمیسون ته ازموینه ورکړي او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه تر سره کوي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښيي، چې د هغو له مخې دوی مواجب تر لاسه کول. یوازې په څو تنو دغسې فرمانونه وښودل په نتېجه کې د دواړو ډلو شمېر به افغانستان کې تر پخوا نه لږ او ونفوذ یې هم کم شو.(۳۹)

خو د دې پر خلاف امیر عبدالرحمن د غلزیو له پاڅون نه وروسته د کابل محمدزیو هر نارینه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزیان یې د دولت شریکان وبلل (۴۰). داسې یې هم د خوانین ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل، چې دولت ته یې په ا ضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي یې کوله(۴۱). نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت له پاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله د دغه اصل له مخې چې عواید باید وګټل شي، د دغو ډلو او کسانو دایمي معاشونه ودورول یا یې لږ کړل، د هغو روغ نیتي یې د ځان په اړه له منځه یوړه، خو ده د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې یې وګړو ته د جنس، قوم، مذهت له توپیر پرته برابر حقونه ومنل او د ولسيـ خلکو روغ نیتي یې وګټله.

په افغانستان کې دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلک رعیت ګڼل یانې هغسې خلک چې د رمې په شان راغلي، شپانه ته اړه لري او له منل شویو حقونو او ازادۍ نه بې برخې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسي یا اساسي قانون کې چې په ۱۹۲۳ کال کې لویې جرګې په پغمان کې پاس کړ، د هېواد وکړو ته دغه حقونه ومنل: تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق

مســـاوي داردند، تمام مردم افغانســـتان دارای ازادی های فردی اند و از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشـــند، حریت فردی از هر گونه تعرض و مداخله مصئون ا ست ... هیچکس جز بآساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید. ″ دا هم ومنل شوه چې «ا سایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الرحمت ا ست» دا هم ومنل شــوه چې مصــادره اموال و کار اجباري کاملاً منع اســت، او تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است. (۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پر مخ تش توري نه وو، غبار ليکي چې:

روح این مواد قانوني آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار دا شت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مـذهـب امـامیـه عملاً ازاد شــــد و بردگـان هزاره میراث دوره امیر عبدلرحمن خان از بردگی نجات یافت ... در مجالس مشوره ولایت قندهار و غزني و جلال آباد و انجمن معارف کابل یک یک نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانســـتان شـــامل و در امور ادراه ســـهیم گردیده قید رنگزرد از دســـتار و معجز هندوها با باقیات پول جزیه... مرفوع گردید و اولاد هندو در مدارس ملکی و نظامی ... و افسری در اردو قبول شد.

دی په پای کې وايي چې: دیگر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت... و ملت حقوقاً مساوی شد.(۴۳)

د ټولنې په نورو برخو په تېره په پوهنيزو او کلتوري ډګرونو کې پاچا امان الله داسې لېوالتيا وښودله، چې تر هغه دمخه يا تر هغه وروسته بل افغان واکمن نښــودلې نه وه. ځنګه چې دی د هېواد د پرمختيا په فکر کې و، د پوهې او پوهنې عملي اړخ ته ځير او پر دې معتقد و، چې ســـعادت های دینی او

دنیوی مربوط بدا شتن علم و عرفان ا ست. تا عالم نه شوید هر چند برای نام افغان و مسلمان باشید کاری را از پیش برده نمیتوانید و از جال مکر و فریب دشمنان شرف و تعالی خویش نجات یافتن مشکل است.(۴۴)
ده پوهه او پوهنه یوازې د نارینه له پاره نه، بلکې د ښځو له پاره هم غوښتله او ویل یې چې دا شتن علم و کمال یک برابر بالای مرد و زن از طرف خداوند جل جلا له فرض است و بدین امر خداوندی تمام علما و دانشمندان شما اطلاع دارند، پس مساویانه در تعلیم پسران و دختران خویش بکوشید.(۴۵)
پاچا امان الله سواد د پوهې او فن کلي او پوهنه د پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې یې خلکو ته په یوې وینا کې وویل، چې بمجردیکه اولاد شما خواننده و نویسنده شدند گویا کلید تمام علوم و فنون را یافتند و پس از ان برای آنها بسیار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در دیگر مکاتب عالی تحصیل کنند(۴٦). په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستایي: «چیزیکه در دین و دنیا برای شما فایده میرساند و شما را از مذلت و خواری دینی و دنیوی نجات میبخشد همین معارف است.(۴۷)

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کال کې د حبیبي ښوونځي په پرانستلو سره د امیر حبیب الله په وخت کې ایښودل شوی و، خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړیا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پیسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په دریمې درجې کې وه او د زده کړې ورونه د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پر مخ د جنس، قام، ولۍ او مذهب له توپیر نه پرته خلاص وو. د امان الله د

واکمنۍ په لږ وخت کې په ښـــارونو او ولایتونو کې ډول ډول ښـــوونځي پرانېستل شول، د غبار په وینا:
در پای تخت بعلاوه لیسه حبیبیه، لیسه های امان و امانی توسط پروفیسران فرانسوی و جرمنی و ا ستادان داخلی تا سیس گردید. مکاتب رشدی غازی، رشـــدیه اســـتقلال، تیلگراف، رســـامی، نجاری، معماری، الســـنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشدیه مستورات، رشدیه جلال آباد .. رشدیه قندهار، رشدیه هرات، دارالمعلمین هرات، رشدیه مزار شریف، رشدیه قطغن، مکتب پولیس، موز یک، قالین بافی، ارچتک(معماری)، تدبیر منزل زنا نه، مکتب طبیه، مســـتورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شـــد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی(تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یک هزار نفر رسید در لیسه ها ومکاتب رشدی و مسلکی(سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود.(۴۰)
همدارنگه روغتیایي چارو ته هم توجه وشـــوه، ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شـــول. په کابل او اطرافي ښـــارونو کې حکومتي او غیر حکومتي خپرونې هم ووتلې، چې د انیس خپرونه تر اوسه هم چلېږي.
د ســـمونونو په پلي کولو سره لګښـــتونه هم ډېرېدل، نوي لګښـــتونه په نویو ودانیو، روغتونونو، په خارج کې په ســـفارتونو او قونســـلګریو، د وسـلو او الوتکو په رانیولو او باندنیو متخصـــصـــاتو ته په معاش ورکولو باندې کېدل، چې په ټولیز ډول حکومتي لګښتونه په عایدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شوي وو، نه پوره کېدل. حکومت دلګښـــتونو د لږولو له پاره په نفوذ منو ډلو باندې مواجب ودرول، چې د مخه پرې غږېدلی یم. ممکن د لګښـــتونو د لږوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د: « نموني قطعې په نامه یو نوی

نظامي واحد جوړ شو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و، چې نور نو له باندې نه افغانستان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شوی پوځ به چې هوایي قوه به یې ملګرتوب کوي، د ننیو ناکراریو ته ځواب وویلي شي.(۴۹)

د لګښتونو د لږولو په لړ کې د افسرانو د یوې میاشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بیه اخلي. په عین حال کې په دې لنګر واچول شو، چې نه ورکړل شوي مالیات په ټینګه ترلاسه شي او د اته کسیزې(هشت نفری) عسکري جلب طرز عملي شي او شتنمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجویزونو سره سره چې ځینې ډلې یې وپارولې او نورې یې خوښې کړې، د حکومت له پاره ګرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عایدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره امنیتي پېښې د لارې خنډ هم نه وي، بیا هم که لوړ حکومتي غړي په سمونونو معقد په خپلو کې یو موټي او د باچا ربښتیني مرستیالان وای، حکومت به نویو راهسکېدونکو پېښو ته اوږه ورکړې او شاید پرې غالب شوی وای، خو نه یوازې چې دغسې ونه شول دوی په فکري او شخصي لحاظ په دغسې ډلو او کړیو ویشل شوي وو، چې د یوه او بل پر ضد یې دسیسې جوړولې.

سیاسي ډلګۍ او دسیسې:

په لوړې حکومتي سویې د ساتنپالو (محافظه کارو) نوښت او اوښتون غوښتونکو تر منځ درز و. صدراعظم، سردار عبدالقدوس او د باندنیو چارو وزیر، محمود طرزي د دغو دواړو ډولو ښکارندویي کوله. لومړنی چې د امیر عبدالرحمن د وختو مامور و (د زوکړې کال ۱۸۴۰)، په دغه فکر و، چې « از

طرف شرع انور مشروطه طلبان را باید واجب القتل دانست». د ده په اند «مشروطیت» هسې غولول دي ″ اوبه حکم شرع باید میکروب مشروطه از بین برده شود″(۵۰). ده لا په ۱۹۲۰ کال کې خپل دغه فکر د کابل د شور بازار حضرتانو یانې شمس المشایخ مجددي او نورالمشایخ مجددي ته په یوې اوږدې استفتایې کې څرګند کړی و.
تر هغه دمخه یې د کندهار له عالمانو څخه هم په دغه اړه فتوا غوښتې وه، خو وروستیو که مشروطیت رد کړی و، د مشروطه غوښتونکو له منځه وړل یې هم رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوک د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل، چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پارونې وکړې. درز یوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو تر منځ نه و. د بدلون غوښتونکو تر منځ چې تاریخ پوه غبار یې «روښانفکران» بولي، هم مخالفتونه او دسیسې وې چې له هغو نه را پیدا ورانی په خپله نظام ته متوجه شو.
د پاچا امان الله واکمنۍ له پیل نه سیاسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازي نه وې. پاچا په عمل کې د هغو له پاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نیکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي-علي احمد لیکنې، چې د هغه وخت خلک وو، سره سر نه خوري. له دغو سیاسي ډلو نه مهمه یې د جمهوریت ډله وه. د منشي علي احمد په وینا:
« په کابل کې یو شمېر کسان چې زده کړه یې کړې او په باندنیو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان

جمهوریت جوړولو په امکاناتو باندې یې په پټه بحثونه کول. په هغو کې دغه کسان وو: غلام صدیق څرخي، عبدالهادي خان داوي، حبیب الله خان (د حرب وزیر مرستیال)، عبدالرحمن خان لودین، علي محمد خان، مېرزا محمد خان، میر سید قاسم خان، ځینې نظامي افسران او هم ځینې غیر مهم کسان لکه میرغلام محمد او نور. شجاع الدوله خان او محمد یعقوب خان(د دربار وزیر) هم په دغه ګوند کې وو».(٥١)
غبار بیا د حزب نقابدرا تر نامه لاندې له جمهوریت غوښتونکو نه غړیړي او سخت یې غندي او وایي، چې هغوی په اصل کې د دموکراسۍ او جمهوریت دښمنان او د نورو په خدمت کې وو. ده هغوی«انقلابي ګنل».(٥٢)
غبار له د یوې بلې سیاسي کړۍ په اړه هم غږیږي، د(جوانان افغان) په نوم چې د هغه په وینا «مردم تندتر و جنبه د ستی چپی دا شت»(٥٣). خو دی د غو ډلو په هکله دوه ډوله غږیږي: د نقابدار حزب د غړو نومونه هېڅ نه اخلي، په داسې حال کې چې د جوانان افغان نومونه اخلي او په هغو کې خپل ځان او لودین هم ښيي. منشي_ علي احمد بیا د جمهوریت په ګوند کې د میر غلام محمد د نامه ذکر کوي، چې هغه ممکن همدغه غبار وي، چې په هغه وخت کې مهم شخص نه و. دی د افغانستان یو لوی تاریخ پوه دی، خو دی د ژوند تر پایه پورې یو سیاسي شخص هم و. دغه واقعیت د منشي علي احمد د لیکنې پله درنه کوي. په هر حال د دواړو په لیکنو کې د جمهوریت، انقلاب او چپي کلمې ښيي چې مفهومونو یې د هغه وخت په تعلیمي او حکومتي ماموراتو کې نفوذ کړی و، چې هغه به په غالب احتمال د بلشویکي انقلاب له امله و.

د منشي علي احمد لیکنه له دې امله هم مهمه ده، چې د جمهوریت د ډلې فعالیتونه او د هغې د غړو دسیسې بیانوي چې په نظام یې ناوړه اغېزه وکړه. د هغه په وینا دغه گوند دې نتیجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته دوی به مقصد ته ونه رسېږي او د مططفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و؛ نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنگ وزیر و، له ډگر نه وباسي او محمد ولي یې پر ځای د جنگ وزیر کړي. دا به نو بیا د دوی د نورو پلانونو له پاره د ټوپ تخته وي.(۵۴)
دوی د محمد نادر پر ضد په دسیسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله یې په دې قانع کړ، چې هغه او ورور یې محمد هاشم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتی او په دې لټه کې دی، چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه یا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښتی و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشم ته په نامه کړي. په عین حال کې دسیسه گرو محمد نادر ته ورسوله، چې امان الله خپله دغه خور د کورنیو چارو وزیر عبدالعزیز ته په نامه کوي.
دسیسه گر په دې ډول پر دې بریالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لرل خنثی کړي او امان الله له هغو نه بېگانه کړي. دسیسه گرو محمد نادر ته وروسته له هغو چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوک خبر شوی و، دا هم ور ورسوله چې امان الله د هغه له ډېرېدونکي نفوذ نه اندېښمن دی او په دې لټه کې دی، چې نسکور یې کړي. دسیسه گرو په عین حال کې یو سړی وگماره، چې په محمد نادر هغه د امان الله لمسونې وگټلې او ځان یې د ناروغ په پلمه په کور کې ایسار او د جنگ له وزارت نه گوښه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې یې لاس

نه درلود، په داســې حال کې چې مخالفانو یې پاچا ته ویل، چې هغه هم پکې لاس لري.
پاچا امان الله محمد ولي اول د حرب وزارت مرســتیال او وروســته یې وزیر وټاکه او محمد نادر ته یې اجازه ورکړه، چې اروپا ته لاړ شي(۵۵). د جنگ له وزارت نه د محمد نادر په لیرې کولو سره چې مسلکي شخص او جنرال و، پر ځای یې د محمد ولي په ټاکلو سره، چې یو غیر مسلکي مامور و، پوځ ته غټه صدمه ورسېدله، وروسته به پر دې موضوع نور هم وغږېږم. له دې پرته هم، د خوست له یاغي گرۍ نه مخکې د پوځ وضعه خرابه شوې وه.
د مهتاب قلعه نمونه سره ډېر افسرـان مخالف وو او هغوی د هغې په مقابل کې د «نمونه شــکن» په نامه بله قطعه جوړه کړه، چې لومړنۍ د خوســت له یاغۍ گرې نه وروسته له منځه لاړه او پوځ د پخوا په شان خراب پاتې شو، خو اساسي مخالفت د لوړو حکومتي کسانو و، د غبار په وینا:
« از مطالعه این جریانات فهمیده میشــود که در کابینه افغانســتان چگونه اختلاف نظر در مورد ســیاســت داخلی و خارجی موجود باعث ضـعف دولت جوان افغانی میگردید، نه انکه صدراعظم با وزیر خارجه وشخص شاه اختلاف نظر اساسی داشت بلکه در حکومت مرکزی و ولایت کشور یک قسمت عمده مامورین دولت با طرح های جدید دولت مخالف و یک قسمت دیگر بد شمن حکومت تبدیل شده میرفتند».(۵٦)

د خوست یاغي توب:

د خوست یاغي توب د ملا عبدالله چې په گوډ ملا یادېده، د ملا عبدالرشید په سروالۍ او د ځدراڼو او منگلو په ملاتړ د ۱۹۲۴ کال په مارچ کې یانې پسرـلي کې پیل شــو او نږدې یو کال یې دوام وکړ. نور قومونه ورو ورو ورسره

ملګري شــول او یاغیان پرې بریالي شــول، چې ګردیز، تېره، کنډو او لوګر له حکومتي قوتونو نه ونیسي. وروســته د غزني یاغیان هم ورسره مل شــول او د وردګ تر شــیخ اباد پورې ورسـېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا له خطر سره مخ شو.

په کاپیسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبلیغونه وشول او یو ځای بل ځای داړه ماران هم راپورته شــول. یاغیان پخوا له دې چې د حکومت پر ضـد له وسـلې نه کار واخلي، له حکومت نه یې وغوښــتل چې د قانوني هغه مادې بدلې کړي، چې د دوی په فکر د اســلام مخالفې وې. پاچا دوی ته په ځواب کې وویل، چې دغه قانونه دیني عالمانو منلي او دوی دې کابل ته د خبرو له پاره راشي، یاغیانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بیا یو لوړپوړی هیئت یاغیانو ته واستاوه، خو هیئت هم ګټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لویه جرګه وبلله، چې د هغې له لارې د یاغیانو په مقابل کې ولسي ـ ملاتړ ترلاســه کړي. جرګې هم د یاغي توب په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړای شول؛ خو یو څه سمونونو یې واړول او نور یې لغوه کړل.

د یاغي توب په بهیر کې د حکومتي پوځونو او یاغیانو تر منځ یو ځای بل ځای ډېرې خونړۍ نښــتې وشــوې او بیخي ډېر افغانان په دواړو خواوو کې ووژل شــول. د جان فدا په نامه له یوه اته ســوه کســیز پوځي واحد نه یو هم ژوندی پاتې نه شــو. پوځي واحدونه له شــخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کســانو په قوماندانۍ له یاغیانو سره وجنګېدل او حکومت د لومړي ځل له پاره د یاغیانو په مقابل کې له یو څو نظامي الوتکو نه چې باندني پیلوټان پکې وو کار واخیســت. نه یوازې د حرب وزیر محمد ولي، بلکې څلور اتیا کلن پخواني صـــدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومانده

ورکوله. تر دې وروســـته نبشـــتې د حکومت په برې تمامېدې، په افغانانو کې دغه فکر بیخ ونیوه، چې سردار عبدالکریم انگریزانو افغانســـتان ته رالېږلی دی.

دغه سردار چې د پخواني امیر محمد یعقوب د یوې وینځې زوی و، د اگســت په میاشت کې په داسې حال کې چې ټینگ جنگ روان و، له هندوستان نه منگلو او ځدرانو ته ځان په دې هیله ورســـاوه، چې له یاغي توب نه په گټه اخیستلو سره، د افغانستان پاچایي تر لاسه کړي. تر دې وروسته د افغانستان ډېری قومونو د حکومت خوا ونیوله. د جنورۍ په میاشت کې هندوستان ته د سردار عبـدالکریم پـه تښــتېـدلو او تر دې زر وروســـتـه د گوډ ملا او ملا عبدالرشید په نیول کېدو سره یاغیان وځپل شول.(۵۷)

د خوست یاغي گري په خپل ډول کې بېساري وه، خو چا د یاغیانو غوښتنې په گوته کړې نه وې، چې له امله یې په یاغي توب لاس پورې کړی و. غبار دومره وایي چې د یاغي توب هغو دوو ملایانو«طی یاد داشـتی تعدیل بعضـی مواد قانونی جزایی عمومی را که مخالف شریعت میدانســـتند از شـــاه طلب نمودند»(۵۸). که د یاغیانو غوښتنه یوازې د جزایي قانون د یو څو مادو اړول وای، جنگ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لویې جرگې ځینې قانونونه واړول او نور یې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وایي:

« مقدمه این اغتشاش در پکتییا از مدت ها قبل در ولایات پکتیا چیده میشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشیدن دولت از معاونت و حمایت مردم سرحدات ازاد در مقابل انگلیس رنجیده بودند. بعضـــی ملاها و خان ها هم که بواســـطه از دســـت درفتن امتیازات خود از دولت متنفر بودند ازین

انزجار مردم و روش بیخردانه حکومت پکتیا سوء استفاده کرده رهبری اغتشاش را بدست گرفتند».(۵۹)

د یاغي توب اصلي محرکونه تر دې نه ډېر ژور دي او هغو د جنګي وضعې په اوښتو سره نوي اړخونه پیدا کول، ان تر دې چې ملا عبدالله په لوګر کې د پاچا هیئت ته د هغه د ګوښه کېدو غوښتنه هم وکړه(٦٠). په دغه وخت کې د ښځو موضوع هم هغسې توده نه وه چې وروسته شوه، که څه هم د ماشومې نجلۍ د نکاح د منع اعلام خلک پارولي وو. د باغیانو د یاغي توب محرکونه د اعتراض کوونکو په دغې جملې کې غونډېدلی شي، چې ویل یې قانون ناسخ مذهب است(٦١). مانا دا چې ټول هغه قانونونه چې د پاچا امان الله په نوښت ایستل شوي دي، د اسلامي شرع په ضد دي. پر دغه ټکي د لا ښه پوهاوي له پاره به د هغه وخت د ټولنې په اړه یو څه ووایم.

د هغه وخت افغان ټولنه په ټینګه سنتي او نږدې ټوله نالوستې وه. ډېرو لږو سواد لرونکو د اوښتون غوښتونې لرلې، خو د هغو شمېر بیخي لږ و. په دوی کې مشروطه غوښتونکي یا د قانوني حکومت غوښتونکي چې غبار یې روښان فکران ګڼي، لا د ګوتو په شمار وو، خو دوی په ټولیز ډول د ښاري شویو اطرافیانو او ښاریانو د غیر متجانسې ډلې په شان، په ولسي- ملاتړ باندې حساب نه شو کولی. دوی چې کوم نفوذ او اعتبار لاره هغه یې د حکومتي چارواکو په توګه لاره، نو د دوی نفوذ د حکومت د پیاوړي توب یا ناتوان توب په تناسب و او چې ټولنه ناکراره کېدله، دوی هم ناتوانه او بې اغېزې کېدل.

د دوی په مقابل کې د اوښتون مخالفین یا ساتنپالان وو، چې هم بیخي ډېر وو او هم یې له ولس سره یو ځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له مخې ژوند

کاوه. ځینې دودونه د دین د برخو په څېر ګڼل. اســلامي شرع د دغســې ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه.

دغه ډله خلک چې په عمومي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې له خپل عنعنوي نفوذ نه بې برخې شــوي وو، د پاچا امان الله په وخت کې په خاص ډول په سرحدي ســیمو کې د انګریزانو په نظامي عملو سره بېرته د خپل عنعنوي نفوذ خاوندان شــوي وو. پاچا امان الله د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو له پاره مجبور و چې نوي اداري اجتماعي، حقوقي او دا سې نور قانونونه وباسي، خو مذهبیانو او روحانیانو هغه د ا سلامي شرع مخالف وګڼل او خلک یې د هغو په ضــد ولمســول، که څه هم پاچا د غه قانونونه د قانون پوهانو او ولسي استازو په مشوره ایستلي وو، نه په پاچایي فرمانونو سره.

د قانون مخالفین حاضر نه وو یا په دې نه پوهېدل، چې د اجتماعي دودونو او اســلامي شرع تر منځ توپیر وکړي، په داســې حال کې چې دغه قانونونه د اجتماعي دودونو ماتونکي وو، نه د اســلامي شرع او په خپله پاچا یو رښــتینی مســلمان او د اســلام ټینګ دفاع کوونکی و. دا هم واقعیت دی چې د ټولنې نفوذناکې ډلې د خپلو عنعنوي مادي امتیازونو په بایللو سره یا ناراضه شوې، یا پاربدلې وې. په دې اړه د یوه مذهب پوه وینا صــدق کوي، چې وایي: «څه وخت چې کشــالې پیدا کېږي، هغه نږدې ټولې په اصــل کې ســیاسي، اقتصــادي او اجتماعي وي. بیا زیاتره وخت هغوی چې غواړي کشــاله توده وســاتي زاړه مذهبي اختلافونه را منځ ته کوي، چې هغه لکه د هرې بدۍ علت وي.

دوی خپلو موکلانو ته ور په یادوي، چې که دوی په رښـتیا غواړي وفا لرونکي پاتې شي، تر هغو به ارام ونه کړي چې عقیدې ته هر پخوانی سـپکاوی سـم شوی نه وي».(٦٢)
په دې کې شـک نه شـته چې دولتي مامورانو به د قانونو په عملي کولو او په عمومي ډول له دولتي قدرت نه ناوړې ګټې تر لاســه کړې وې، خو دغو ټولو ته په وســلې سره ځواب ورکول، هغه هم په هغه ډول چې په زرګونو افغانان ووژل شي او ټولنه په ژور ډول ز یانمنه شي، ډېره ع ټه ملي تېروتنه وه. د یاغیانو بله غټه تېروتنه دا وه چې د دوی په خبرو سره د کشـالې د هوارولو له پاره د پاچا وړاندیزونه ونه منل. دوی د لویې جرګې هغو پرېکړو ته هم ارزښت ورنه کړ چې له اسـاسي قانون پرته ډېر قانونونه او سـمونونه یې واړول. د هغو پر ځای دوی تر پایه پر خپل یاغي توب ټینګ ودرېدل، چې په وچ عســکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي:

« تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصـیل زن در مدرسـه لغوه شـد، نکاح دختر صغیره جایز گردید، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد، کشتن سارق در تکرار عمل واجب او اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضـی و مفتی اجباری شـد، برای تحصـیل السـنه خارجی در مدرسـه خواندن عقاید و دینیات محصـل تاکید گردید، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد، کلمه ازادی فردی منحصر به امور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شـــد، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد

گذاشته شد، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید».(٦٣)

د یاغیانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو تر منځ ژور درز پیدا او ټکر پیښ شو. په دغه ټکر کې بدلون غوښتونکو لوبه بایلله، خو دا هسې بایلل وو چې لکه په جنګ کې یوه خوا په نښتو کې وټکېږي، خو په پای کې هماغه خوا جنګ وګټي. په دې حساب پاچا امان الله چې په هغه وخت کې مات شو، په پای کې بریالی دی. د هغه سمونونه د راتولونکې نه رفع کېدونکې ځپې دي، خو د حیرانۍ ځای دی چې ده له خپلې دغې ماتې نه زده کړه ونه کړه او ځلور کاله وروسته یې په دغسې نویو سمونونو لاس پورې کړ، چې تر هغو نورو یې لا ډېرې پارونې وکړې.

د پاچا امان الله سفرونه:

الف . کندهار ته:

پاچا امان الله د پکتیا له پیښې نه وروسته اداري چارو ته ډېر ځیر شو. د چارو د سمون له پاره یو شو ولایتونو ته هم ولاړ، امان الله چې په ۲۹ کلنۍ کې پاچا شوی و او دغه وخت(۱۳۲۵) د پنځه دېرش کلن و. د ځوانۍ په جوش کې و، ډېر ډینامیک او وطن ته په کار او خدمت کولو مین و. ویل به یې چې « از خدمت بوطن بالاتر عشقی ندارم».(٦۴)

په کابل کې د انګلستان د ډېلي مېل استازي، رولبند وایلد د هغه کار او مینه په دې ډول یادوي، هغه به تر امیر نه زیات وي، هغه به یو حکم چلوونکی وي او پر هرې ځانګې به ګوته ږدي او چې لازمه وي، په خپله

نيوکې کې به ګړندی وي. دی زياتوي چې د هغه مامورانِ له يو نوي ډول ځخه وو، ځوانان او له نظامي پوځ ځخه راوتلي وو، له دوی نه غوښتل کېدل چې د خپل مشر ـ ارمانونه وغواړي او په دې کې شک نه و، چې په کابل کې هغه وخت ځينې دغسې سخت کوښښونه وشول، چې داسې ټينګ اخلاقي انظباط وساتل شي چې د پخواني تاريخ له کوښښونو سره يې توپير لاره. له دې سره سره وايي چې هر نوی قانون به چې د خلکو د ښېګڼې له پاره ايستل کېده، د فساد له پاره به يې نوی ور پرانيسته. امان الله په نړۍ کې د چلبازۍ له ټولو نه ډېر چلناک سيستم سره مخ و.(٦٥)

همدا دليل به وي چې امان الله که څه هم پاچا و، په اداري چارو کې يې تر دې اندازې پورې ځان ډوب کړ، چې زياتره وخت به يې تر نيمو شپو پورې کار کاوه، له کار او خدمت سره د هغه مينه د کندهار چارو له پلټلو نه په هغه اثر کې څرګنده ده، چې پاچا امان الله ته منسوب دی او هغه په ۱۹۹۹ کې د محترم حبيب الله رفيع په زيار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی. د (حاکميت قانون در افغانستان) تر سرليک لاندې.

پاچا امان الله په کندهار کې په ۱۹۲۵ کال کې ۳۳ ورځې تېرې کړې او په دغې مودې کې يې د ټولو رسمي دفترونو چارې په خپله وپلټلې، له مخورو او وګړو سره يې ليده کاته وکړل. په جوماتونو کې يې وېناوې وکړې، ورو مامورانو ته يې انعامونه او ترفيع ورکړې، د ناوړه مامورانو معاش يې لږ کړ، يا يې په خپله هغوی موقوف يا بندي کړل او په ښوونځيو کې يې زده کوونکي وپوښتل. «خودم بالذات در مکاتب قندهار رفتم و از هر صنف و هر جماعه طلبه آن رقم رقم امتحان گرفتم و سوالات متعددی از هر طلبه العلمی که

بنظر دیگران کند ذهن و غبی بنظر می امد میکردم لیکن جوابات بسیار خوب و درست از آنهامی شنیدم».(٦٦)
د پوهنې د زده کوونکو په اړه د پاچا نظر ډېر ښه و، خو د هغو زیاتره لویان یې د پوهنې دښمن ګڼل:«تمام طلبه قندهار را بلا استثنی در تعلیم شان بسیار سرگرم در تحصیلات از حد زیاد کوشان دیدم با انکه برای آنها از طرف پدران و امران و خان ها و اغزه آنها که اکثریه دشمن معارف هستند هیچ یک رقم تشویق و ترغیبی نشده... باز هم بچه های بسیار خورد که در مکاتب مدت کمی تعلیم گرفته اند نسبت به جوانانی که به نزد اخوندها و ملاهای روی کوچه وبازار گلستان و بوستان و مثنوی را از مدت زیادی تعلیم گرفته اند خوبتر و بهتر و لایق تر بنظر امدند.(٦٧)
د پوهې او زده کړې د ښه والي له پاره پاچا هدایت وکړ، چې تر دې وروسته هندو، شیعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او دیني مضمونونه په بېلو ټولګیو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کووکو ته دې په پښتو کې د زده کړې کتابونه برابر شي او د زده کوونکو شمېر دې ډېر شي. پاچا د پوهنې له پاره لګښت ډېر کړ. پاچا زده کړه د اتحاد وسیله هم وګڼله او ویل یې چې باید کو شش ما و شما از عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد اگر چه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کس باشد.(٦٨)
د قاضیانو او دیني عالمانو په اړه د پاچا امان الله نظر د هغه له هغې وینا نه څرګند دی، چې د محکمو د چارو په پلټلو سره یې د مرافعې د قاضي په اړه ښوولی و. قاضي مرافعه یک شخص بسیار چالاک، زبان باز، بد افعال مفسد بود، هر قدر که سعی میشد که تخت کدام مواد جزائیه بیاید مدافعه شرعی و قانونی میکرد. دغه قاضي په اصل کې د تعزیر د اصل له مخې فیصلې

کولې، چې جزا یې د پاچا په ژبه «مرتبه تعزیر از پیشاني ترشی و گوش تابی گرفته بحبس و قتل میرسید. حالانکه سابق برین بدون تشکیل یک جرم و قبا حتی که مدار حکم شده بتواند بسا اشخاص تا سال های دراز محبوس میماندند. حتی میمردند وکشته میشدند و مال وهستی شان بتاراج میرسید(٦٩).

د تعزیر د اصل له مخې و چې د مرافعې قاضي دغسې شخص د ځان وصي گمارلی و، چې (علي العموم مردم او را قاتل موصی له میگفتند) پاچا وایي چې قاضي مې وپوښته چې چرا قاتل را وصی مقرر کرده اید؟ گفت من او را قاتل نی بلکی یک شخص متدین می انگارم. گفتم بعد ازین که عموم اهالی در قاتل بودن او همنوا شده تماماً قتل موصی له را با ونسبت میدهند چرا او را موقوف نکردی؟ گفت، در مسئله علم قاضی شرط است حال انکه علم من بر وی تا حال نرسیده.(٧٠)

پاچا ملایان او خانان نادان گڼل او نیوکې یې پرې کولې. په کندهار کې یې په خپلې لومړۍ خطبې کې وویل چې «یک نفر ملا برخاسته نیکوید اگر در قعده نماز انگشت خود را بالا کردید کافر میشوید و دیگر آمده فغان بر میدارد که از برای خدا ضرور در نماز انگشت اشاره کنید و الانماز تان نمی شود. یکی میگوید اگر فلان عمل را نمودید وهابی میشوید و دیگری آمده میسراید که اگر بفلان مسئله معتقد نباشید حتماً قادیانی میشوید. شخص عامی و نادان حتی اکثری از علما و خوانین نادان نیز این اختلافات افکار و رنگارنگی گفتار را دیده حیران و پریشان میشود که بکدام عمل و عقیده اقدام کند تا نزد خالق و خلق نیک نام در دنیا و اخرت شادکام بماند».(٧١)

خو په کندهار کې د پاچا پرېکنده کړه داړه مارو او هغو خانانو ته ځیر وو چې داړه ماران یې ساتل او کراري یې ګډه وډه کوله او دغسې کسان په کندهار کې لږ نه وو. د پاچا په وینا په کندهار کې«هر خان و ادم معتبر دزد و اشرار و مردم فساد پیشه برای عزت و افتخار نگاه میدا شتند تا مردم بگوید که فلان خان دزدهای خوبی دارد(۷۲).
په دغه حالت کې خلک په امن کې نه وو، بیا هم د پاچا په ژبه قندهار بدرجه بد امن وخراب شـــده بود که اگر من به مجازات دادن اشرار آن نمیکوشـــیدم ا صلاح آن ممکن نبود... شروع کردم به مجازات و کشتن اهل فساد و مانند قصـــابها چند روزی متمادیأ قصـــابی کردم و بدل خود میگفتم که من در قندهار برای کار نی بلکه برای قصـــابی آمده ام(۷۳). تر دې وروســـته په کندهار کې کراري راغله، خو د کراری ټینګښـــت د نویو نظامنانو په عملي کېدو سره وشو، نه د شریعت له لارې.
پاچا په دې فکر و، چې د شرع په لارې غله او داړه ماران نیول کېدلی او په جزا رسېدلی نه شي.اگر به همراه دزد فقط معامله شرعی کرده و بخواهید که بواسـطه شـاهد دزدی او را ثبوت کنید این امر نهایت مشـکل اسـت زیرا در موقیکه دو نفر شاهد و صاحب خانه موجود باشد چطور دزد میتواند در دزدی خود کامیاب شـود واگر بقسـم خوردن و سـوگند نمودن اشرار اهمیت بدهیم معلوم است که خودها ار بازی داده ایم زیرا اشخاصیکه بر خلاف او امر همان خدای و قرآنی که بر آن قسـم میخورد پس از خوردن سـوگند آن چطور خود داری خواهد کرد. په دې اړه د پاچا حکم دا و چې محاکم عدلیه در باره اشرار او اشـخاص مشـهور باالفسـاد زقراین و امارت و سـجل اهالی و دیگر وسـایل لازمه کار بگیرد ... و اگر قراین و امارات موجود نبود در باره خوبی او

خرابی اینطور اشخاص مظنونون از اهالی قریه او سجل خط شرعی بخواهند. اگر عموم به بدی او اقرار کردند قتل شوند و اگر مناصفه و یا ثلث بودند از حبس دوام گرفته تا ادنی ترین مراتب تعزیر در باره او اجرا دارند.(۷۴)

د پاچا د دغسې حکمونو او چلندونو علت به و، چې ځینو مخالفانو قانونونه د شرع مخالف او ایستونکي یې کافران بلل لکه پاچا امان الله چې په یوې خطبې کې وویل، چې از این اظهارات خلاف حقیقت آنها بسیار تعجب میکنم که چطور من و وکلای شما و وزرای دولت وعلمای کابل همه کافر شدند و تنها اسلام و مسلمانی بر همین اشخاص منحصر ماند و بس.(۷۵)

پاچا امان الله د ښار د ستره ساتلو او ښاریانو ته د خدمت کولو له پاره د ښاروالۍ د جوړولو امر وکړ. د کندهار له مشورتي مجلس نه یې ګیله کوله، چې ښه کار یې هیڅ نه دی کړی، خو د هغه زېږې نیوکې په حاکمانو وې، « یک نفر شان لیاقت و اهلیت حکومت را حسب خاطر خواه من ندارند(۷٦).

پاچا امان الله دخپلې پلټنې په پای کې دې نتېجې ته ورسېد، چې " در قندهار نسبت به دیگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده میگیرند. حتی کاه خوراکی حیوانات را که در اکثر جاهای افغانستان به قیمت درستی بفروش میرسد چون در انجا مصرفی ندارد کاملاً در کردها میسوزانند و هیچ یک نوع مدخل برای پول وپیسه که علاوه بر همین امور زراعیه با شد ندارند. (و مردم انجا) در نوکری قدری تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بدیگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تاحال به کشیدن کدام سرک و حفر نهر و تعمیرات و اجاره داری ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد اقدام نکرده است.(۷۷)

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مینې له امله ، چې وطن ته یې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې یې په واقعیت کې د یوه پلټونکي په توګه چارې پلټلې، نه یوازې د غټو چارو، بلکې د وړو چارو پلټنه یې هم د ربړو په ګاللو سره په مینه کوله، په دې هیله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي؛ نو ده چارې د یوه خواخوږي واکمن او د یوه متخصص په شان پلټلې. دی په رښتیا چې یو غیر عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هېڅ وخت نه دی لرلی.

ب. بهر ته:

په کابل کې د پاچا سلاکاران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غږېدل او پاچا یې په هغه لوري په سفر ته هڅاوه، طرزي دا هم ورته وویل، چې د ایټالیې حکومت دی خپل وطن ته د سفر له پاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په رښتیا استول شوې وه او که نه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزیرانو ته یې په یوې غونډې کې څرګنده کړه، چې:

« موږ د دننیو چارو د پرمختګ په اړه ډاډه یو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواکۍ سره په ښه ډول پر مخ ځي. د هېواد هر یوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي. هر څه په کرارۍ سره پر خپل محور څرخي، نو اوس ماته ښایي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ له پاره د څېزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې تر لاسه کړم او د ډول ډول څېزونو د جوړولو له پاره به فابریکې جوړې کړم. روسیې د لوی پیتر تاریخ ته یوه کتنه به وښیي، چې هغه د دننیو سمونونو له کولو نه وروسته متمدنو

هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختیایي لارې یې وڅېړلې، چې بیا یې هغه په خپل هېواد کې رواج کړې، د هغو په نتیجه کې د شوروي اوسنی حکومت یو پیاوړی حکومت دی. دا ټول د لوی پیتر د زیارونو له امله و چې روسیې ځان له باندینیو اړتیاوو څخه وژغوره، نو ما ته ښــایي چې زه هم پر هغې لارې یون وکړم».

وزیران څو ورځې د پاچا د ســفر په اړه وغږېدل، خو په پای کې څنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزیر محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاســه ورکړی و او غوښــتل یې چې له دغه وزارت نه یې لرې کړي. هغه یې خپل نایب او د بهرنیو چارو وزیر کړ. عبدالعزیز یې دوهم نایب الســلطنه او د حرب وزارت مرســتیال پر دې مامور کړ، چې د محمد ولي او نورو کړه وڅاري. پاچا داســـې هم محمود باور، د کابل والي مرســـتیال ته واک ورکړ، چې هر هغه څوک وځپي چې په خیانت لاس پورې کوي. پاچا د کابل والي علي احمد او د حرب مرستیال حبیب الله د دولتي شورا سروال سردار شیر احمد د خپل ســـفر په ملګرو کې ونیول پاچا په لومړنیو دوو باندې شـــک درلود او پر دې پوهېده، چې شـــېر احمد او محمد ولي دومره سره وران دي، چې د ده په غیاب کې به هېواد ته جنجالونه پیدا کړي. پاچا بیا د شـمال او ختیځو ځینو ولایتونو ته سفر وکړ او هلته یې له خلکو سره هغسې خبرې وکړې لکه چې له وزیرانو سره یې کړې وې. په کابل کې یې د عیدګاه په لوی جومات کې هم په همدغې روحیې سره خبرې کړې وې.

پاچا امان الله له ملکې ثریا او د سـفر له ملګرو سره د ۱۹۲۷ کال د ډسـمبر په لســـمه چمن ته او بیا له هغه ځایه کوېټې، کراچې او بمبیي ته لاړل.

وروسته یې په ترتیب سره مصر، ایټالیه، فرانسه، بلجیم، سویس، جرمني، برتانیه، پولېنډ، روسیه ولېدل. د سفر په پای کې یې ترکیه او پارس هم ولیدل او د مشهد، کندهار او هرات له لارې د ۱۹۲۸ کال د جولای په لومړۍ ورځ کابل ته ستون شو. په دغه ډول دغه سفر شپږ میاشتې او یوولس ورځې اوږد شو.

په ټولو هېوادونو کې هم دولتي سرانو، مامورانو او هم عادي وګړو د پاچا او د هغه د ملګرو تود هرکلی وکړ. په هر هېواد کې دوی اول رسمي مېلمانه وو او بیا په خپل لګښت اوسېدل. یوزاې په مصر او پارس کې کوربه پاچایانو له عادي وګړو سره د پاچا امان الله د ازاد روغبړ او د ملکې ثریا د مخ لوڅې له امله ناارامي ښودله. د مصر پاچا، فواد پاشا د هغه په رخصتېدو سره خپله خوښي په دې ډول څرګنده کړه، خدایه شکر چې دی لاړ، پاچا په روم کې د کاتولیکي عیسویانو له لوی مشر پاپ سره هم ولیدل، افغانان په انګلستان کې د خپلې هستوګنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو.

دوی هلته پر لندن سربېره شپږ نور صنعتي ښارونه هم ولیدل. هلته برتانوي موسسو له یوې او بلې سره د دغه ویاړ په لرلو کې سیالي کوله چې پاچا یا ملکه یا د هغو د کورنۍ غړي د دوی په مراسمو کې ګډون وکړي. حتی د افغان – انګلیس د جنګ پخوانیو پوځیانو موسسې غوښتل چې دوی د افغان پاچا په مخ کې په سلامۍ تېر شي. « دانګلستان د خلکو د غسې تاوده هرکلي په اړه د برتانیې یوه وزیر څرګنده کړه، چې انګریزانو د دغسې شخص له لیدلو سره علاقمندي ښودله، چې د برتانیې امپراتورۍ ته یې په بري سره چیلنج ور کړی و».(۷۹)

پاچا امان الله پاس له الوتکې نه هم د لندن ښار ولید او له سمندر لاندې په اوبتل کې وګرځول شو او له یوې بېړۍ نه یې د سمندري انداختونو ننداره هم وکړه. د لندن ورځپاڼو پاچا امان الله د روسیې لوی پیتر وباله. په مسکو کې هم د شوروي لویانو له خوا د پاچا امان الله تود هرکلی وشو، خو یوازې ستالین ور سره ونه لیدل.

له دغه تاوده هرکلي سره سره افغان هیات ونه شو کولی، چې د انکشافي پروژو د عملي کولو له پاره له اروپایي هېوادونو نه پورونه تر لاسه کړي. یوازې جرمني که څه هم په نړۍ وال جنګ کې د خپلې ماتې له امله په پورونو کې ډوب و، تیاری وښوده چې ناحکومتي بانکونه وهڅوي، چې افغانستان ته پور ورکړي. افغانانو بیا له جرمني نه شپږ میلون مارکه پور تر لاسه کړ، چې په هغه سره له هغه هېواد نه څېزونه وارد کړي. دا هم ویل کېده چې د فرانسې یوه بانک منلې وه، چې د افغانستان د ګمرکي عایدتاتو په ډاډ د ګټې په برابر کې یو ملیون پونډ سټرلنګ پور ورکړي. څنګه چې پاچا امان الله د وطن پرمختیا په ټینګه غوښتله ، حاضر وو د دغه پور په برابر کې ټینګ ضمانتونه ورکړي. هغه وخت پرمختللو هېوادونو د نن ورځې په شان له بېرته پاتې هېوادونو سره ورېا مرستې نه کولې. سره له دې هم یوازې د برتانیې حکومت له پاچا امان سره ومنله، چې د افغانستان د پیاوړي کېدلو له پاره ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې وړیا ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هر سټ نظامي اګاډمۍ کې وروزي.(٨٠)

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سیاسي پلوه پوره بریالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري خو یوه هم افغانستان اروپایانو ته هغسې نه و ورپېژندلی لکه امان الله چې ور وپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سیاستونو او

کړو سره په اروپا کې نوم و ایسـت. پاچا امان الله په خپل دغه سـفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم یقیني کړه. برتانیې تر دغه وخته پورې خپلواک افغانسـتان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد ګاڼه او په خپل نفوذ سره یې د هغه د خپلواک چلند مخه نیوله؛ خو د برتانیې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حیران کړل. دغه تود هرکلی د اړیکو د ښـه کېدلو له پاره غټ دلیل کېدای شـو، خو چې لندن د پښـتنو په سرحدي سـیمو کې د هند د حکومت د نظامي عملیاتو مخه نیولې وای، لندن دغه کار نه کاوه.(٨١)

مګر د ننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا د دغه سـفر قدر ونه کړ. مذهبیانو یې لا خپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضـد یې ډنډورې ګډې کړې. په اصل کې د امان الله له پاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نیم کال په بهر کې په سـفر تېر کړي. د دغه اوږده او ډېر ښـه هرکلي شـوی سـفر غټ اثر په خپله پر پاچا و، چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه یې لرې کړ او د اروپایي کلتوري ارزښتونو په لور یې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل:

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو ورسته لویه جرګه وبلله، چې په پغمان کې د اګسـت ۲۹ مه به غونډې پیلوي. پاچا لا دمخه (جون ۲۷ مه) په کندهار کې د سـمونونو په ضرورت غږېدلی و. هلته یې د سـمونونو، پوهنې، له ځان سره د مرسـتې کولو او ملي هاند پر ضرورت ټینګار کړی او ویلي یې وو، چې پرمختګ یوازې د ښـځو په ازادۍ سره ممکنېدلی شي. هغه دا هم ویلي وو، چې سمونونه د افغان ملت د ګټو له پاره دي، نه د شخصي ګټو له پاره. خپل

ماموران یې لټ او بې پروا وبلل، برعکس اروپایان یې وستایل. کندهاریانو ته یې د پای خبرې دا وې:
«تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ، امان الله د تاسو له پاره هر څه نه شي کولی، هغه مشوره درکوي، زارۍ در ته کوي او فشار در باندې راوړي؛ خو له دې نه پرته نور څه نه شي کولی. باور ولرئ چې امان الله به تولې هغه هیلې له ځان سره ګور ته یوسي، چې د یوه شـــتمن او پرمختللي افغانســـتان له پاره یې لري، خو دا چې تاســـې له خپل درانه خوب نه ویښ شئ».(۸۲)
د جرګې له پیل کېدو نه دمخه لا پاچا امر کړی و چې د ســلام علیک پرځای دې شاپو له سر نه جګه شي، اروپایي شاپو یا پیک لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تیلفوني خبرو کې دې یوازې هلو وویله شي(۸۳). پاچا بیا د خپلو مامورانو په یوې غونډې کې وویل چې دی د هغو له شراب څښـــلو او بډې اخیستلو نه خبر دی او شرابیانو او رشوت خورو ته به سختې جزاګانې ورکړي.
د پاچا دغه اخطار سره په ماموانو کې وېره پیدا شـوه او د منشي- علي احمد په نظر پاچا خپل ماموران له دې وېرول چې د چادرې د لېرې کولو په برخه کې یې له مخالفت نه واوري. په رښـــتیا هم هغو لومړنیو ماموانو ته چې امر وشو چې خپلې ښځې د چادرې له قفس نه ازادې کړي، د مالیې وزیر محمد هاشم او محمود یاور، ورو ورو نورو ماموانو خپلې ښځې، پغمان، سینماګانو، پارکونو او نورو ځایونو ته مخ لوڅې بوتللې. پاچا د کابل ښځې د دلکشا ماڼۍ ته څو ځله وبللې او هغو ته یې په وینا کې وویل چې دوی په خپلو کورونو کې د بندیانو په شـــان د خپلو مېړو تر ظلم لاندې دي او دی د دې د ثبوت په لاس لري، چې یو شمېر د چادرۍ له امله په نري رنځ اخته شوې دي.

هغه دا هم وویل چې مخ پټي د زده کړې په مخ کې یو لوی خنډ دی او افغان ښـځې یې د خپلو اروپایي خویندو پر خلاف د کسـب او کار له کولو نه بې برخې کړې او په مېړو باندې پوره متکي کړې دي. پاچا امان الله دا هم وویل چې ښـځې دې د سـتر په برخه کې د خپلو مېړو پروا ونه کړي او په عامه تفریحي ځایونو کې دې وګرځي.(۸۴)
د پاچا خبرو پر ډېرو ښـځو تاثیر وکړ او ځینې نارینه یې وپارول، څو مېړونو خپلې ښځې ووژلې او په خپله وتښتېدل. دغه پېښې که څه هم د پاچا غوږو ته ورسولی شوې، خو هغه ځان ناګاره واچاوه. د کابل ښاروالۍ ته یې لا امر وکړ، چې د ښار د کونډو لست برابر کړي، چې په روغتونونو او لابراتوارونو کې چې نوی پرانیستل شوي وو، کار ورته ورکړل شي، په عین حال کې د ښځو د ساتنې ټولنه(انجمن حمایه نسـوان) په نامه د ښـځو د پاره یوه ټولنه جوړه شـوه، چې چلوونکې یې د کبرا جان په نامه د پاچا یوه خور وه. دغه ټولنه په اصل کې د دې له پاره جوړه شوې وه چې نجونې د هغې په غوره کولو سره د دولت په لګښت ترکیې ته د زده کړې له پاره واستوي.
د خپلواکۍ تر جشن پورې چې په شان او شوکت سر ونمانځل شو، کابل ته د جرګې استازي رسـېدلي وو. حکومت هر اسـتازي ته اروپایي توره کرتۍ او پتلون، سـپین خت، توره نکټایي او توره شـاپو برابره کړه او ټول یې په پغمان کې ځای پر ځای کړل. هېڅ ا ستازي ته اجازه نه وه، چې په وطني جامو کې په جرګه کې ګډون وکړي. غونډې د پغمان په سینما کې د اګست په ۲۹ مه پیل شوې او د یو باندې زرو استازو په ګډون یې پېنځه ورځې دوام وکړ.
د لویې جرګې د جریان لنډیز منشي_ علي احمد او لودویک ادمک په اثرونو کې راغلی. لومړنی د پاچا امان الله منشي و او وروستی خپل اثر د ارشیفي

راپورونو له مخې لیکلی، خو د دوی په لیکنو کې د دغې لویې جرگې موضوع گانې سره سر نه خوري. د غبار لیکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دې ډول ډکه ده، چې د هغو او د وخت د پېښو تر منځ توپیر په مشکله کېږي، نور زه دلته د جرگې جریان د ادمک د لیکنې له مخې برابروم او د اړتیا پرمهال یې د نورو په لیکنو پوره کوم.
پاچا امان الله د لویې جرگې د پرانســتلو په وینا کې ټینگار وکړ، چې دی به اســتازو ته د واکمن په شــان ونه گرېږي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وویل چې دوی باید د ولس په گټه په ازاد ډول وغږېږي، خو کله چې کومه پرېکړه د رایو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بیا له هغې نه وانــهوړي او کــه یې مخــالفــت وکړ لــه خپــل ولس، خپلو کورنیو او خپــل پېغمبر(ص) سره به یې خیانت کړی وی. هغه دا هم وویل چې جرگې ته به هېڅ داســـې موضـــوع وړاندې نه شي، چې هغه د اســـلامي شرع مخالفه وي(٨٦)، غبار بیا وایي:
«برای هیچ نماینده اجازه داده نشــد که از ســوء اداره وزرا و حکام کشــور بنام ملت حرف بزنند و راه اصـــلاح نشـــان دهند. مقرر بود که هر ولایتی مطالب خودش را کتباًبه رئیس شــورای دولت سردار شــیر احمد خان بســپارد، سردار اختیار داشـــت که چه چیز را در اجندای مباحثات جرگه بپذیرد و چه چیز را ممنوع قرار دهد. پس جرگه مایوس و متوحش گردید».(٨٧)
د جرگې په لومړۍ غونډه کې ومنلی شـــوه چې د دولتي شـــورا پر ځای دې ملي شـــورا وي او د هغې غړي دې د ولس له خوا غوره شي، خو حکومتي ماموران دې د غوره کېدو(انتخاب کېدو) حق ونه لري او ملي شـــورا او لویه جرگه دې دواړه په عین حال کې وي(٨٨). د دویمې ورځې په غونډې کې

پرېکړه وشـــوه چې د بدې اخیســـتلو او له دولتي قدرت نه د ناوړه ګټې د تر لاسه کولو مخنیوي له پاره دې، د بښل کېدو اختیار له حاکمانو او قاضیانو نه واخیستل شي او یوازې دې له پاچا سره وي.
دغه پرېکړه هم وشوه چې عسکري خدمت دې د دوو کلونو پرځای درې کاله وي او هغه دې عام او جبري وي او عوضي دې هېڅ نه وي. دا هم ومنل شوه، چې د تعزیر د ا صل له مخې عمل کول دې چې په هغه سره مجرم ته د مرګ تر حده پورې جرا ورکول کېږي، په دقیق ډول تعریف شي. بله پرېکړه دا وه چې څاروي دې هر کال وشمېرل شي.
د اګس په ۳۱ مه جرګې په لا غټ سمون لاس پورې کړ او هغه دا چې له دې وروسـته دې ټول رسـمي ملکي لقبونه نه وي او هر مامور دې تر پاچا پورې د عزیز یا ګران په لقب یاد شي لکه ګران مدیر او ګران وزیر. حتی په خپله امان الله وغوښـتل، چې ګران پاچا ور ته وویل شي. اسـتازو د هغه غوښـتنه ومنله، خو ټینګار یې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت(اعلحضرت) په لقب هم یاد شي. دا هم ومنله شـــوه چې په رســـمي موقع دې یونیفورم نه وي او ټول ملکي ماموران دې توري دریشـــۍ او نظامي افســـران دې خړې دریشـــۍ په ځان کړي.
دا پرېکړه هم وشـه چې له دې وروسـته دې ټول افغان مډالونه او نښـانونه نه وي، د خپلواکۍ له نښـــان نه پرته چې هغه په جنګ کې اتلانو ته ورکول کېږي. د بلې ورځې اصـــلاحي پرېکړه د ملایانو د نفوذ د لږولو په هکله وه او هغه دا چې ملایان دې له هغه وروســـته ملایي وکړي، چې په خپل مســـلک کې امتحان ورکړي او بریالي شي او غیر افغان ملا یانو ته په تېره هغوی ته چې د دیوبند د مدرسې فارغانو ته به اجازه نه وي، چې افغانستان ته ننوځي،

ځکه چې دوی به یا (بد او شریر) کســـان وي یا هم باندني ډنډورچیان او خاینان. د منشيـ علي احمد د لیکنې له مخې امان الله پر دې ټینګار وکړ چې ټول دغســـې ملایان د باندنۍ دســیســـې تر اغېز لاندې دي او د خپلې ادعا په ثبوت کې یې شواهد هم وړاندې کړل. ده غوښتل چې ټول دغسې ملایان دې له افغانســتان څخه و ایســتل شي، یا دې په یوه ټاکلي ځای کې وي او له هغه ځایه دې له اجازې پرته بهر نه ځي.

د جرګې بله پرېکړه دا وه چې د محکوم پراریان دې د قانون له مخې د دولتي ماموران له خوا محکوم شي او داســـې نوې محکمې دې جوړې شي، چې پرېکړې د شواهدو پر بنسټ وکړي، نه د پخوا په شان د شاهدانو پر شاهدۍ.

په دغه ورځ پاچا څرګنده کړه چې پنځوس زره ټوپک یې پېرودلي او غواړي پنځوس زره نور ټوپک له یو ملیون کارتوسو سره په بیه واخلي او د هغو له پاره دې له پنځلس کلن نارینه پورته هر افغان پنځه افغانۍ او هر حکومتي مامور د یوې میاشتې معاش ورکړي. د پاچا دغه غوښتنه په خوښۍ سره ومنله شوه او د کابل وکیل غلام محی الدین ومنله، چې دی به د همدغه مقصــد د پاره یو لک افغانۍ بســـپنه ورکړي او له نورو وکیلانو نه یې هم وغوښـــتل، چې همدغسې وکړي.

د جرګې څلورمه غونډه د دولتي ماموران په هکله وه. د دې له پاره چې د بډې اخیســـتلو مخه ونیوله شي له ملکي ماموران نه غوښـــتل کېدل، چې د خپل کار په پیل کې دې خپله شـــتمني وښـــيي، چې پر هغه به بیا د هغوی رسمي معاشونه اضافه کېږي او که مجازې محاسبې وښودله، چې شتمني به یې تر هغو نه ډېره شوې وه، هغه به د هغه د بډې اخیستلو ثبوت وي او هغوی ته به بیا جزا ورکوله کېږي. دا هم ومنل شوه چې د ملکي ا ستخدام او ترفیع

يو قانون دې وايستل شي. د دې ورځې يو ټولنيز نوښت دا وه، چې حکومتي ماموران دې يوازې يوه نکاحي ښـځه ولري، خو د واده کولو رواج ته په تغيير ورکولو کې پرمختګ ونه شـو. پاچا امان الله اسـتازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګريزانو څکه تر نورو ډېر فعال او پياوړي دي ، چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي، نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بيا وړانديز وکړ، چې افغانانو ته دې اجازه نه وي، چې ځوانان يې له دوه ويشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې يې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي.
پر دې موضـوع تود بحث وشـو او زياترو اسـتازو د پاچا دغه وړانديز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسـلامي شريعت مخالف دی. پاچا امان الله خان بيا څرګنده کړه، چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصـيحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسـمي امر په شـان، وروسـته د پاچا يو بل تجويز په خو ښۍ سره ومنل شو، چې د هغه له مخې د مېرمن ملکه او زوی يې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.
د سـپټمبر په دوهمه د جرګې په اخري غونډه کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بيرغ يانې تور، سور او شين بيرغ وړانديز وکړ، چې په هغه کې د واورينو غرو د پاسـه به هسـکېدونکی لمر ځلېږي او شـاوخوا به يې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بيرغ په دغه ډول شرح کړ، چې تور د ماتم ورځې ښـيي چې افغانسـتان د باندنيو تر اغېز لاندې و، سـور هغه وينې انځوروي چې د خپلواکۍ بېرته ګټلو په لار کې تويې شـوې او شـين له خپلواکۍ ګټولو نه وروسـته د هيلې او پرمختګ انځور وړاندې کوي. غرونه د افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختګ ښيي او د غنمو وږی هغه وږی انځوروي، چې احمد شـاه بابا د تاج په توګه منلی و. د جرګې د يوه اسـتازي

په وړاندیز د حضرت محمد(ص) نوم هم پرې ا ضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).
په دې غونډه کې د ښځو د ستر موضوع هم را پورته شوه، خو د ادمک د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي ـ علي احمد د لیکنې له مخې پر دې موضوع تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي د دغه سمون په مخالفت وګړېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل چې دی که څه هم ملا نه دی، خو په دې پوهېږي چې ستر د ا سلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي.
ملایانو د ده نظر په ټینګه رد کړ او په هغې سره امان الله، چې د مصطفی کمال هغه سپارښتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل، چې:
دا ټول ملي مصیبتونه د تاسو له لاسه دي، تاسې ملایان چې له دووسانو نه پرته نور څه نه یئ، زه به هغه څه نافذوم چې یې غواړم او زه به ستر پرېښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوړه مالۍ سره. پوه شئ چې زه یو انقلابي پاچا یم.
امان الله بیا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز یې وویل، چې:
او! زما د ګران ملت استازو! تاسو ته زما توصیه ده، هغه توصیه چې تاسې ټول ملت ته ورسوئ، چې تاسې باید پوه شئ چې دغه ملایان په دغه هېواد کې په خپلو وعظونو سره د دښمنانو د دسیسو د خپرولوو مسئولین دي. زموږ د خلکو ببرته پاتې توب د هغو موهومي کیسو (myths، افسانو) له امله دی، چې دوی یې خلکو ته رسوي او په هغو سره یې تېر باسي. زه به په خپل وخت

کې د دغو ملایانو چاره وکړم خو تاسې استازي باید ولس په داسې حال کې کړئ، چې وپوهېږي او په دغو یو موټی ملایانو باندې چې د ملت بده غواړي ونه غولېږئ.
د همدې موضـــوع په پای کې د کابل وکیل غلام محی الدین(انیس) چې په روسیه کې یې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا یې په دې ډول وپوښته چې: ستاسې علیحضرت فکرونه ډېر ښه دي، خو تاسې اعلیحضرت ولې د وزیرانو په چلونو سترگې پټې کړې دي؟
ده دغه پوښتنه په داسې حال کې وکړه، چې وزیران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب ورکړ ، چې ما څنگه ســـترگې پټې کړې دي؟ محی الدین بیا کړه چې لس کاله کېږي چې تا سې اعلحضرت د ادارې چارو په اړه قانونونه او مقررې ایســـتلې دي. په زرگونه اعدام یا بندي شـــوي دي، خو یو وزیر هم محاکمه شوی نه دی. تاسې اعلحضرت به اورمرو د هغوی په تقلب پوه شوي یئ او د هغو ماڼۍ گانې او گړندي موټرونه به مو لیدلي وي. د اروپا د سفر پر مهال د باندنیو هېوادونو په بانکونو کې به د دوی شـــتمنۍ یقیني شـــوې وې، نو څرگنده ده چې دغو مهمو کســـانو ته جزا نه ورکول کېږي. قانونونه یوازې د دې له پاره ایســتل کېږي، چې وزیران په دې وتوانېږي چې ځانونه د وگړو په تاوان شـــتمن کړي او هغو ته جزا ورکړل شي، چې د هغو له نظرونو سره مخالفت کوي. پاچا بیا محی الدین ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وویل، له موضـوع سره اړه نه لري او بېځایه دي. د وزیرانو په اند په خپله پاچا هغه د دغســـې اعتراض کولو له پاره هڅولی و او که نه، هغه د دې زړه نه لاره، چې په دغه ډول وگړېږي.(۸۹)

دا سې ښکاري چې پاچا امان الله د لویې جرگې په کړو قانع نه و، ځکه چې د بلې میاشتې یانې د اکتوبر د میاشتې په لومړۍ اونۍ کې یې په کابل کې د چمن دستور په ماڼۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هره غونډه کې د شپږ سوو کسانو په شاوخوا کې باندنیو دیپلوماتانو، افغان ملکي او نظامي افسرـــانو، د دولتي شـــورا غړو او د کابل مخورو گډون لاره. د دغو غونډو غټه ځانگړتیا دا وه، چې په هغو کې په کابل کې د لومړي ځل له پاره ښځو گډون کاوه او په خپله پاچا پکې وېناوې اورولې.

پا چا لومړۍ غونډه خپل باندني ســـفر ته ځانگړې کړه، چې دمخه پرې گړېدلی یم. دلته دومره ووایم چې پاچا خپل دغه ســـفر د اویا زرو پونډو د لگښت په مقابل کې یې څلور سوه او شپېته زرو پونډو په اندازه د وطن د پاره سـوغاتونه راوړي دي، خو په وروسـتیو پیسـو کې هغه پیسـې شـاملې نه وې، چې وسلې پرې اخیستلې شوې وې، هغه د جرمنیانو د حساب له مخې یا د دیارلس یا څوارلس ملیون، نغد مارک په ایټالیې او فرانســـې او شـــپږ ملیون مارک په جرمني کې وو.

پاچا خپله دوهمه وینا د نظامي او ملکي پوهنیز سـمون له پاره ځانگړې کړې وه. څرگنده یې کړه چې غواړي موجود نظامي ښـــوونځي له سره تنظیم کړي او نوي ښــوونځي پرانیزي. افسرـان به له دې نه منع وي چې د پیرانو مریدي وکړي او د ملایانو طالبانو او عسکري کسانو به د خدمت په دوره کې دغسې مهارتونه زده کوي، چې وروســته به یې عملي کولی شي او کله چې بیا ملکي ژوند کوي، هغه به نورو ته ورښـیي. د پاچا پرېکړه دا وه چې د ځینو سـمونونو له پاره دې نظامي افسران په خپله خوښه له دریو میاشتو معاش نه تېر شي،

چې له سفر نه د ده د را ستنېدو په هرکلي، له باندې نه په وسلو اخیستلو او د یوه عصري نظامي کلب جوړولو باندې ولګول شي.
پاچا په عین حال کې څرګنده کړه چې د پوځیانو معاش به ډېر کړي، خو دا چې هغه به څنګه ډېر کړي، معلومه نه وه. د ده د تجویز له مخې په ولایتونو کې به ډول پوهنځي پرانیســتل شي او د اماني(وروســته نجات) او امانیې(وروسته استقلال) لوړو ښوونځیو څانګې به هم پرانیستلی شي. پاچا امان الله د ځوانانو د نکاح موضوع بیا پورته کړه، امر یې وکړ چې تر هغو چې ځوانان په ښوونځي کې وي ودونه نه شي کولی.
پاچا د درېیمې ورځې وینا د ستر موضوع ته ځانګړې کړه او څرګنده یې کړه، چې په راتلونکو دوو میاشــتو کې دې چادري نه وي، پر ځای دې ترکي ډوله دوه ټوکره وي چې په یوه سره به د مخ ښکته برخه پو ښلې وي، خو دغه ډول ســتر به اختیاري وي، نه اجباري. پاچا وویل چې افغان خیمه ډوله چادري ښــځو ته په کوځو کې د ګرځېدلو په وخت کې خطر پېښــوي. پاچا د خپلې غوښتنې په ملاتړ دلیل راووړ، چې ستر په اسلام کې په ربښتیا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثریا نه یې وغوښتل، چې خپله چادري له مخ نه ایسته کړي. هغې همدغســې وکړل او حاضرو ښــځو په چک چک کولو سره د هغې تود هرکلی وکړ. ملکه ثریا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده، چې د خلکو په مخ کې مخ لوڅې شوې ده.
پاچا بیا ملایان تعصــبناک وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصــب په خپرولو یې تورن کړل. پاچا د اکتوبر په پنځمه په خپلې وروســتۍ وینا کې څرګنده کړه چې له سردار شــیر احمد نه یې وغوښــتل، چې صــدراعظمي وکړي، خو هغه په دغه کار کې پاتې راغی. پاچا بیا وویل، چې دی به په

خپله د ملي شــورا تر جوړېدو پورې د صـــدراعظم په توګه هم چارې پر مخ بوځي. څنګه چې د شـنوارو ياغي توب له دې موضـوع سره تړلی دی، نو دا موضـوع به زر بيان کړم. دلته به دا ووايم چې پاچا د خپلې وينا په دوام وويل چې يوازې دی کولی شي ضروري انقلابي ســمونونه وکړي، ځکه چې د هغه په وينا زه يو انقلابي پاچا يم او غواړم په هېواد کې د ژوندانه په هر اړخ کې انقلاب راولم. ده دا هم وويل چې هر هغه څوک چې د خپل وجدان په حکم له ما سره کار کولی نه شي دې ځان دې ګوښــه کړي. عبدالرحمن لودين چې د ګمرکونو لوی سروال او د جمهوري ګوند غړی و، همدغسې وکړل.(۹۰)

د منشي علي احمد د ليکنې له مخې د جمهوري ګوند مخ په ډېرېدو پياوړتيا پاچا په دې فکر کړ چې که هغه خپل کېدلی نه شي بايد بې اغېزې کړل شي. د لويې جرګې له پای ته رســېدلو نه وروســته پاچا پرېکړه وکړه، چې د وزيرانو کابينه دې د يوه صــدراعظم په مشرـــۍ هېواد اداره کړي. ده دا هم پتيېلې وه، چې په دغسې نظام سره به د ده کار سپک شوی او ورته به وخت په لاس ورغلی وي، چې مهمې دولتي چارې اجرا او باندنيو چارو ته خاصــه توجه وکړي. خو د دغه حکومت لوړ کسان به هغه څوک وي، چې د جمهوري ګوند مخالف او په خپلو کې سره جوړ وي؛ نو پاچا د دولتي سروال سردار شير احمد ته د حکومت د جوړلو بلنه ورکړه؛ خو هغه په دغه کار کې بريالی نه شــو. هغه لا په همغه اول سر کې غوښــتل، چې په دغه کار کې له پاچا نه بښــنه وغواړي، بيا يې د خپلو ملګرو په ســلا د وزيرانو نومونه پاچا ته وړاندې کړل، چې په هغو کې غلام صـديق د باندنيو چارو د وزير په توګه غوره شــوی و.

پاچا له یو کس نه پرته نور ټول ومنل، خو کله چې غلام صـــدیق څرخي ته رجوع وشـــوه، هغه څرګنده کړه چې نه یوازې دی، بلکې او یا نور ملکي او نظامي افسران ه نه غواړي د سردار شیر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غلام صــدیق دغه دریځ د محمد ولي په قوت غوره کړی و. پاچا چې د شــېر احمد په مقابل کې له ټینګ مخالفت(هغه هم له نظامي مخالفت) نه واورېدل، د شیر احمد تجویز یې پرېښود او محمد ولي ته یې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه، خو هغه د روحي سترګیا او پښو درد له امله ښنه وغوښته، پاچا د هغه خدمتونه وســتایل او بیا یې په یو عام دربار کې څرګنده کړه، څنګه چې هېواد د داسې سمون له پاره لا اماده نه دی، دی به په خپله چارې د پخوا په څېر د دغو وزیرانو په مرسته تر سره کوي.

عبدالعزیز د حرب وزیر، غلام صـــدیق د بهرنیو چارو وزیر، عبدالاحد د کورنیو چارو د وزارت کفیل، علي احمد د سوداګرۍ وزیر، عبدالهادي د شورا رئیس، شـــېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی. د مالیې، پوهنې او عدلیې وزیران به مخکیني وزیران وي(۹۱). محمد ولي د پاچا نایب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره یوازې په نامه و، خو غبار پاچا ته په غونډه کې د عبدالرحمن لودین د وینا په نقل کې د پورته لیکنې په مخالفت وایي چې: ده ســال اســت که اعلحضرـت وظیفه صــدارت عظمی کشرـو را شــخصــاً بدوش ګرفته اند در حالیکه انقلاب متقاضــی ان اســت که عوض اعلحضرـت شـخص مسـئول دیګری به حیث صـدراعظم افغانسـتان منصـوب ګردد. غبار بیا وایي: این پیشـــنهاد ها پذیرفته نګردید و همرفته اداره دولت بشکل یک حکومت مطلق العنانی در امد.(۹۲)

منشي علی احمد د شینوارو یاغي توب د جمهوري گوند په لمسون گڼي او وایي چې [دغه حکومت] د غلام صدیق او د هغه د ملگرو په خوښه نه و. دوی ناراضه وو؛ نو پرېکړه یې وکړه چې کوم قوم با ید د یاغي توب ته ولمسوي. غلام صدیق د خپل پلار غلام حیدر په سبب، چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې یې په مشرقي کې کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډېر نفوذ خاوند و او څنگه چې پېښه شوه، په دغه وخت کې دوه شنواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صدیق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاڅون له پاره ولمسوي.

هغوی وطن ته په رسېدو سره په یوې قومي غونډې کې خپلو شنوارو ته وویل، چې پرېکړه دا ده چې د دوی لوښې به د زده کړې له پاره ترکیې ته واستولې شي، خو دا چې دوی د هرې یوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولگوي(۹۳). خو غبار د شنوارو یاغي توب د هغو د سنگوخیلو د څانگې او کوچیانو د یوې نښتې نتېجه بولي، وایي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شنوارو شکایت ته غوږ ونه نیوه او شنواري پاڅېدل.(۹۴)

د شنوارو یاغي توب د نورو قومونو د یاغي گرۍ له پاره پیلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې یو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او حکومت نه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شنوارو یاغي توب(۱۹۲۸، نومبر،۱۴) مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. مرکزي حکومت ته له دې امله خطر پېښ شو، چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شنوراو د ځپلو له پاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حالت کې د

کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده، پر دې وتوانیده چې د شنوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (۱۹۲۸، ډسمبر، ۱۴) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالا ته ورسېږي.
د شـــنوارو د یاغي توب له پیله، له افغانســـتان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانســـتان په تېره په مشرـقي، کابل، کوهدامن، د کابل - کندهار تر منځ سیمو کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې، نظامي او قومي ټکرونه شوي، چې د هغو په سم او رښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کســـانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کســـانو رښـتینې څېرې لیدل کېدلی شي. سـیاسي تاریخ په واقعیت کې د ټولنې د دغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. هغه پېښې چې بحث پرې کېږي د غبار، ادمک، منشي۔ علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیک یې دی« کابل تر محاصرې لاندې» بیان شـــوې دي. زه دلته د دغو اثرونو له مخې چې د موضـــوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي دي، د کابل د نســـکورېدلو لړ څه ډېر او د نورو یوازې لنډېز وړاندې کوم او بیا د پاچا امان الله په نابریالي توب او له وطن نه د هغه پر وتلو یو څه اوږد بحث کوم.
پاچا امان الله خان اول کوښـښ وکړ، چې شـنواري په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو ګټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پیل شوه، په بمبارۍ سره شنواري لا راو پار یدل. پا چا بیا سردار شـــېر احمد د تنظیمي رئیس په نا مه له پوره اختیارونو سره جلال اباد ته واستاوه، چې یاغیان په نظامي قوې او قومي ایله جاري سره ایل کړي. په هماغه وخت کې یې غلام صـدیق هم د هغه په خپل وړاندیز جلال اباد ته وا ستاوه. دی له جلال اباد نه په خپله شنوارو ته ورغی

او له شنوارو سره له دوو اونیو خبرو کولو نه وروسته د هغوی له ټولو غوښتنو سره کابل ته ستون شو. دغه غوښتنې چې ملایانو لیکلې وې، د پاچا ټول سمونونه ردول او له وطن نه يې د محمود طرزي د کورنۍ د ټولو غړو ایستل غوښتل.(۹۵)
د منشي- علي احمد په نظر غلام صدیق « ... د تللو موخو دا وه چې دغه اور ته چې ځلېده پکی ووهي». دی دا هم وایي چې غلام صدیق د مومندو او خوګیاڼیو د خاصیت په نظر کې نیولو سره هغو ته له حکومتي پوځ نه د وسلو اخیستلو لارې چارې هم وښودلې(۹۶). فیض محمد لا وایي چې د غلام صدیق دوه مخي توب له امله چې د یاغیانو په لاس یې خپل نیول جعل کړل، خو په واقعیت کې دی په خپله د هغو کمپ ته ورغی او ویې هڅول چې پر جلال آباد یرغل وکړي. بری د حکومتي قوو په نصیب نه شو، جلال آباد بیا چور شو، حکومتي پوځ تالاترغی او له کابل سره تلیفون مزي پرېکړل شول. وضع چې په دغه ډول له کنترول نه ووتله، سردار شیر احمد کابل ته وغوښتل شو او پرځای یې والي علي احمد د اعلی رئیس او مطلق مختار په نامه مشرقي ته او محمود یاور له یوه پوځ او ډېرو سپکو او درنو وسلو او ماشین ګڼو سره د ډسمبر په پای کې جګدلک ته واستول شو.
والي علي احمد د لویناب خوشدل بارکزي تره زوی او د پاچا امان الله دنیایي زوی او اوښـي و. دی په دې بریالی شو چې یاغیان ارام کړي او سریله شنواري د نغدو او نورو سوغاتونو په ورکولو سره د امیر اطاعت ته وبولي، خو دا هاغه وخت و چې پاچا امان الله واکمني پرې ایښي او کندهار ته تللی و.(۹۷)

یوازې د شنوارو یاغي توب او په کابل کې د پوځ لږوالی نه و، چې حبیب الله کلکانی یې د کابل نیولو ته وهڅاوه، په بېل ډول او د بېلو موخو له پاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او نورو لمسونونو، د لوړو حکومتي مامورانو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بېفکره اعدامولو حکمونه هم د سقا زوی په بري کې سملاسي رول ولوباوه. حبیب الله کلکانی اول په قلعه مردان بیک کې د محمد ولي نوکري کوله، چې هغه په اصل کې د اعدام شوي مېرزا محمد حسین مستوفي ظبط شوی جایداد و، حبیب الله بیا په قطعه نمونه کې له یو نیم کال خدمت کولو نه وروسته له خپل ټوپک سره پېښور ته وتښتېده او هلته یې د سماوار یو دکان گوټی چلاوه. بیا پاړه چینار ته لاړ او هلته یې یو نیم کال د غلا په تور په بند کې تېر کړ. له بند نه په خلاصېدو سره یې د خوښت په خپل سر کېدو سره له منگلو سره برخه واخیستله او یو څو هغه حکومتي عسکر یې ووژل، چې په نیولو یې مامور شوی و. بیا یې په کوهدامن او کوهستان کې داړه ماری ته ملا وتړله، له غریبانو سره یې خواخوږي لرله او له شتمنو لارویو او حکومتي مامورانو سره یې پوره بې رحمي کوله.(۹۸)

غبار پېښور ته د حبیب الله ورتگ په ۱۹۲۷ کې او بېرته راتگ یې په ۱۹۲۸ کې ښیي. په هر حال په کوهدامن او کوهستان کې د ده په سروالۍ او د چاریکارو د سید حسین او د سرای خوجه ملک محسن په گډون د داړه مارو دغسې یوه ډله فعاله وه، چې ټول غړي یې د ۲۴ کسانو په شاوخوا کې وو. دوی درې کاله (۱۹۲۴ – ۱۹۲۷) په غرو کې اوسېدل. د ورځې به یې داړې اچولې او د شپې به غرو ته ختل(۹۹).د پاچا د سفر پر مهال د قلعه مراد بیک شاوخوا خلکو له محمد ولي نه چې قلعه مراد بیگ ته یو وخت بل وخت

د حبیب الله شـــفاعت وغوښـــته او ورته یې وویل، چې هغه له داړه مارۍ نه لاس اخیســـتلی او د هغه (محمد ولي) تعلقداران دېته حاضر دي، چې ضـــمانت یې وکړي. محمد ولي په دغه وخت کې چې پاچا نایب و، له هغو سره ومنله چې هغه کولی شي د شـــپې په تیاره کې ورسره وګوري. هغه همدغسې وکړل. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:

«محمد ولي حبیب الله ته وویل، چې که دی حتی هغه وبښـــي هم امان الله به یې ژوندی پرې نه ږدي. محمد ولي وعده ورکړه چې ورسره به مرســـته وکړي، خو چې هغه، هغه څه وکړي چې هغه یې ورته وایي. حبیب الله نوکه وکړه او له هغه وروســـته یې په قلعه مراد بیګ کې له محمد ولي سره په پټه لیدل او هم وسلې او هم پیسې یې ترې نه تر لاسه کولې».(۱۰۰)

خو غبار د هزاره بهسودو د میر غلام حسن له خولې نه وایي چې دا والي علي احمد و، چې حبیب الله او ســـید حســـین یې د راتلونکو عملیاتو د پاره هغه وخت هڅولي وو، چې دی کوهدامن ته د تحقیق کولو د پاره تللی و(۱۰۱).

په هر حال، محمد ولي غلام صـــدیق، والي علي احمد او د دوی په شـــان نور حکومتي لوړ کســـان به وي چې د هغو په هکله د امان الله لور هندیه وایي چې ((چیزیکه بســـیار غم بزرګ بود این بود که کســـانیکه میګفتند دوســـت هستیم ... انها دوست نبودند)).

په هر حال، حبیب الله او نور داړه ماران په داړه مارۍ کې تر دې حده پر مخ ولاړل، چې د چاریکارو حاکم غلام غوث او یو علاقه دار یې هم ووژل. حکومت د سورو او پلیو یو پوځ له توپونو سره د هغوی د نیولو له پاره وا ستاوه، خو پوځ په خپل مقصـــد ونه رســـېد. حکومت بیا احمد علي لودي، چې پخوا د کوهدامن حاکم او دغه وخت کابل ښـــاروال و، کاپیسا او پروان ته د تنظیمي

رئیس په توګه واســتاوه. هغه هغســې چې له شــنوارو سره لومړی د خبرو لار نیولې وه، له هغو سره هم د خبرو لار ونیوله احمد علي له جبل السراج نه جبیب الله او سید حسین ته (ملک محسن له یو څو نورو ملګرو سره په کابل کې بندي و) په همدغې روحیې سره پیغام واستاوه. «هغو ته یې د شخصي-خوندي توب ضــمانتونه ورکړل او په قرآن مجید باندې یې هغه په لوړې کولو سره تائید کړ، دواړو ته یې د نایب ســالارۍ وعدې ورکړې او هر یوه ته یې درې زره نغدې روپۍ او له کارتوســونه سره اووه واړه ټوپکونه او هر یوه ته چې له دوی سره یې لوټماري کوله وبښل.(۱۰۳)

د پاچا روایت له دې نه یو څه توپیر لري، هغه وایي چې:

«ما علي احمد ته حکم ورکړ چې دغه دوه کســان خپل ځای ته وبولي او معلومه کړي چې دوی پـه خپـل لوظ کې رښــتیني دي یـا نـه دي. دغو دوو[حبیب الله او سـید حسـین] له خپلو پنځوســو داړه مارو ملګرو سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص سره لوړه وکړه چې له پخوانیو جنایتونو نه یې لاس اخیستی و غوښتل یې چې وسلې ورته ورکړلې شي او ضبط شوي جایدادونه یې ورته بېرته ورکړل شي. احمد علي جان ماته وویل، چې دوی په خپلې توبې کې رښــتینې دي. مادوی ته ... یو نیم ســل ټوپکونه ورکړل او څنګه چې د دوی جایدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو، د هغه پر ځای مو دېرش زره روپۍ ورکړلې. دوی له دغو وســلو او پیســو نه په کار اخیســتلو سره پر کابل حمله وکړه. دغه خلک د غولولو له پاره له قرآن مجید نه یوازې د یوې وسـیلې په توګه کار اخلي او زه پر دې پوره باور لرم، چې زموږ ســپېڅلی کتاب به له دوی نه بدل واخلي»(۱۰۴)

پاچا دا هم وایي چې حبیب الله او سید حسین د شنوارو د باغي توب په اوریدلو سره علي احمد ته د خدمت کولو له پاره تللي وو، په دې شرط چې دوی وښل شي. په هر حال دوی تر ښنل کېدو وروسته د کابل تګ ته تیاری وښود. خو حبیب الله له پاچا نه په اندیښنې کې و او شاید د محمد ولي خبرې یې په زړه کې وې؛ نو چېرته د کابل په لار کې له کوم تلیفون نه د تنظیمیې رئیس علي احمد په نامه له پاچا سره وغږېد، چې د ځان په اړه د هغه په نیت پوه شي. په تلیفون کې یې ورته وویل چې ما د سقاو له زوی سره موفقه کړې او هغه مې په لاس کې دی. څه غواړې چې ورسره یې وکړم؟ پاچا ورته کړه چې ویې وژنه حبیب الله بیا پاچا وپوښته چې ما خو له هغه سره د خوندي توب ژمنه کړې، څنګ یې وژلی شم؟ له پاچا نه یې بیا واورېدل چې رښتیا، هغه له تا سره موافقه کړې، نه له ما سره، ژوندی یې پرې نه ږدې. حبیب الله بیا پاچا ته ځان و ښوده سپکې سپورې یې ورته وویلې او لوړه یې وکړه، چې زر به پر کابل یرغل وکړي او د امیر کار به کوي.(۱۰۵)

له هغه وروسته حبیب الله او سید حسین له خپلو داړه مارو ملګرو سره د جبل السراج تر محاصرې لاندې ونیو. احمد علي دغه ښارګوټی د اتلسو ورځو محاصرې نه وروسته د خپل خوندي توب په مقابل کې د دسمبر په ۱۲ مه ورتسلیم کړ. دوی دغو داړه مارو ته د دغه ښارګوټي ټولې حکومتي پیسې له اتلسو ماشین ګڼو او یو نامعلوم شمېر درنو وسلو او یو څه ټوپکو سره ورتسلیم کړې او په خپله بېرته کابل ته لاړل.(۱۰٦)

داړه مارانو په دې ډول د ډېرو پیسو او وسلو خاوندان شول، نیت یې وکړ چې پر کابل یرغل وکړي او ایله جاري یې په دغه پلمه چې غواړي د یاغي شنوارو په مقابل کې د حکومت په پلویتوب وجنګېږي، ټولول. دوی لا د مراد بیګ

کلي ته رسېدلي نه وو، چې د کابل ځینو نفوذ ناکو حکومتي اوښاري مخورو، چې نومونه به یې زر واخلم، دوی نه یوازې پر کابل باندې یرغل کولو ته وهڅول بلکې د یرغل ډېر ښه وخت یې هم وروښود.
د جمعې په ورځ د ۱۹۲۸ د ډسمبر په ۱۴ د دوو زرو مېړو په شاوخوا کې چې دوه سوو یې ټوپکونه او نورو یې سوټې او تبرونه لرل، خرس خانې(خېرخانې) ته نارسېدلي د مراد بېگ په کلي ننوتل دلته داړه ماران په دې فکر شول، چې په جنگ کې د دوی وژل کېدل به بابېزه وي، خو دا چې د شریعت له مخې امیر ولري، نو دوی د جمعې په ورځ د ډسمبر په ۱۴ مه حبیب الله له یوې خطبې نه وروسته امیر وټاکه او د ماسپښین د دریو بجو په شاواخوا کې باغ بالا او د برتانیې سفارت ته ورسېدل. باغ بالا یې ونیو او برتانوي سفارت ته یې ډاډ ورکړ، چې دوی به د ملت د مېلمنو په شان په امن کې وي.(۱۰۷)
غبار وایي، چې حبیب الله د کلکانو د ملا ویس په کلي کې د «د افغانستان د پاچا» په نوم وپېژندل شو(۱۰۸). نور نو د فیض محمد په ژبه:
د خاینو وزیرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت[گل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد[د پاچا نایب] او د نورو په دستور چې دمخه یې حبیب الله ته پر کابل د یرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ وروړاندې کړی و، یاغیان د اروانښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... دا وخت په دغه کور کې د حربیې مدرسه د اسماعیل خاکبیگ او نورو ترکي افسرانو تر څارنې لاندې ځای پر ځای وه. داسې هم یاغیانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي، چې هلته د حبیبي ښوونځی د شوکت بیگ ترکي په سروالۍ ځای پر ځای و.

د محمد اکبر خان یو زوی چې د میر بچه په نوم یادېده، د یوې وړې قطعې په قوماندانی سـخت مقاومت وکړ او دغه سـیمه یې د ده افغانان داوبو تر زیرمه تون پورې وسـاتله. داسـې هم یو ټولگی افسرـانو چې د حبیبیې ښـوونځي په سـهیل ختیځ کې د امیر شـېرعلي خان په پارک کې پراته وو د یاغیانو مخه ونیوله او پرې یې نه ښودل چې زاړه ښار ته ورننوځي. سره له دې هم ټول ښاریان د توپونو او ټوپکونو په ډېرو سره سخته وېرېدلي وو. خو د پاچا شخصي ساتونکو سورو او یو څو نورو عسکرو ربښتیني جنگ ته ملا وتړله. نور پوځ د یاغي توب په حال کې و، ځکه چې د دوی افسرـانو د دوی جیرې خپلولې. دوی د دغه مشـکل پړه پر خپلو افسرـانو اچوله، نه پر یاغیانو او چې د ډېرو قومنده ورکړل شوه، ډزې یې د هوا پر لور کولې.

اوس نو شـور و زوږ او گډوډي په ټول ښـار کې خپره وه. امیر چې د خپلو مامورانو له خیانته خبر شو، په غوسه شو او امر یې ورکړ چې د کابل په خلکو او پر هغو قومي خلکو دې وسلې وویشلې شي چې ښار ته راغلي او لا جلال اباد ته له شنوارو سره د جنگ له پاره تللي نه وو.

خو د ښـار د چاردهي په خلکو او پر ډېرو قومي ډلو د پنځوسـو زرو ټوپکو او بیخي ډېرو کارتوسـو وېشـلو اغېز ونه کړ، علت یې دا و چې د پاچا د فاسـدو وزیرانو او مامورانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لادا وه چې ځینو وزیرو، منگلو او احمدزیو چې د شنوارو پر ضد جنگ ته راغلي وو، د کابل په اسه مایي غره باندې موقع ونیوله او د امیر پر پوځ یې ډزې پیل کړې.

غلام غوث[میر عوث الدین] د ملک جهانداد احمدزي زوی... له درې سـوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلک یې وسله وال کړل

او د حکومت پر ضد جگ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و.
امیر چې په دې پوه شــو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروســتۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وگرځوله، په وېره کې شو ځلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او ســید حســین په کابل کې باندې دانگلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واړه ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول.
نښــتې دولس ورځې او یوولس شــپې په پرله پســې ډول روانې وې. کومې وســلې چې په کلوله پشــته او باغ بالا کې زېرمه شــوې وې، د کوهدامنیو، کوهســتانیو او نورو یاغیانو لاس ته ورغلې. د دغو وسلو ډېره برخه چې د امیر عبدالرحمن خان له وخت نه را په دې خوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنیو یرغل کوونکو په مقابل کې اســتعمال شي، د تل له پاره له لاســه ووتلې.
حبیب الله د جنگ په حال کې د هوایي بم له امله پر اوږه ټپي شــو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو.(۱۰۹)
خو د غبار په وینا« بچه ســقاو در زیر اتش توپهای دولت در ان طرف تپه شیرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداواشد.(۱۱۰)
د حبیب الله په پرشا کېدلو سره نښتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه درېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله چې یاغیان خواره او بې اغېزې کړي. د فیض محمد په وینا حکومتي عسکرو د حبیب الله په هستوگنځي، مراد بیک کلي ډزې کولې او بمونه یې پرې غورځول خو اثر یې نه کاوه. داســې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شــو، چې د حبیب الله په سر یې د څلوېښــتو زرو

روپیو انعام ایښی و. نښتې تر یکشنبې د جنوري تر دیارلسمې پورې روانې وې. امان الله له منظم پوځ، قومي واحدونو او د کابل او چاردهي خلکو نه وېربده، چې له حکومت نه خپه وو.
د هغه له پاره دا هم ناراموونکې وه، چې په زرگونو ټوپک او توپونه وېشل شوي وو. بې له دې چې اثر وکړي او پیلوټانو نه شو کولی چې د دښمن پر مهمو ځایونو غوځوونکي وارونه وکړي؛ نو امیر اوس پر خپل قابلیت چې بریالی شي عقیده له لاسه ورکړې وه او په دې ډول یې د حبیب الله د بریالیتوب له پاره ډگر برابر کړ.(۱۱۱)
پاچا امان الله د دوشنبې په ورځ د جنوري په ۱۴ مه کال ۱۹۲۹ له پاچایۍ نه لاس واخیست او هغه یې خپل مشر ورور، عنایت الله ته وسپارله او په خپله د سهار په نهو بجو له پنځو موټرو سره د کندهار په لور روان شو. له محمود طرزي، غلام صدیق ځرخي، د دربار وزیر محمد یعقوب، د کورنیو چارو وزارت مرستیال عبدالاحد او شپږو شخصي ساتونکو سره زر هم له ځان سر یووړل، چې ټول ارزښت یې لس میلیون روپۍ کېده.
پاچا عنایت الله د ورځې په یوه بجه په داسې حال کې چې د خېرخانې په کوتل کې لانښتې روانې وې، د کابل ځینې مخور، پوځي استازي او قومي کسان د دلکشاه په ماڼۍ کې د بیعت منلو له پاره وبلل. هغو ته د پاچا امان الله د گوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بیعت لوړې پر ځای شوې. نور د فیض په ژبه:
عنایت الله هغه بې وجدانه، رذیل د شوربازار حضرت گل اغا مجددي، محمد عثمان او دوه یا نور د دروغو ملایان چې په خپله د یاغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شریرو جانیانو حبیب الله او سید حسین

سره وګوري. داسې یې هم د هغو په لاس هغوی ته یوه لیکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې کافر ګڼه، ګوښه شوی او پر ځای د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی یم، چې تاسې هم ما «رښتینی مسلمان» ګڼئ، نو د جنګ له پاره ټول دلیلونه له منځه وړل شوي دي. که تاسې په رښتیا د رښتین توب له پاره جنګېدلي یی، نه د مسلمانانو تر منځ د دښمنۍ لپاره؛ نو بیا لازمه ده چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امیر صلاحیت وپېژنۍ.(۱۱۲)

هئیات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدوو او د عنایت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل، چې په ستراتیجیکي ځایونو کې ځای پر ځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې یې خبر کړل چې دوی حبیب الله او سید حسین سره د خبرو کولو له پاره روان دي. د دوی په سپارښتنې ډېرو عسکور خپل ځایونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. یوازې لږ شمېر پر ځای پاتې شول، چې د وضعې په رښتیني حال ځان خبر کړي.

هئیات حبیب الله او سید حسین ته په رسیدلو سره د نوي پاچا پېغام ورورساوه، خو هغوی د پاچا د پېغام او د خپل رسمي مقصد پر خلاف په خپله حبیب الله د پاچا کېدلو له پاره وهڅاوه او ورته یې وویل، چې دی د پاچایي مستحق دی، نه عنایت الله. په دغه عجب دلیل چې « د دغه حقیقت په نظر کې نیولو سره چې حبیب الله د رجب په لومړۍ [۱۹۲۸، جنوري، ۱۴] سره سمون کوي، نو ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږي. که عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه کړه به د شریعت له مخې ناروا وي.(۱۱۳)

حبیب الله او سید حسین د هیئت د دغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې یې هغه وسلې چې دمخه یې پرې ایښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ویشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنیانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل. د چاریار نارې سورې یې پورته کړې او هوایي ډزې یې وکړې. د ښار خلک لا دمخه د امان الله پر ضد متمایل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خیست چې هغو ته ورکړلې شوې وې، نو د حبیب الله ملګرو او سید حسین ښار په قبضه کې ونیوه، حبیب الله د عنا یت الله له هئیات سره چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو، د باغ بالا قصر ته وختل. سید حسین چې ښار ارام وموند هم له هغو سره یو ځای شو. عنایت الله د خپلې پاچایۍ په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزیران په ارګ کې ایسار ومونده. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پېنځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاریان د شاه زي حیات الله او محمد کبیر او نورو سردارانو په ګډون چې یوه ورځ دمخه یې عنایت الله ته د بیعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالا کې د حبیب الله سلام ته لاړل او وروسته له هغه چې هغه یې له خپل رښتین توب نه ډاډه کړ او د واکمنېدو مبارکي یې ورته وویله، کورونو ته ستانه شول.

په دې ډول په ښار کې، په یوه وخت کې دوه پاچایان ځای پر ځای وو. یو نالوستی داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. یو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکارۍ وې چې دوی یې را دمخه کړي وو، خو داړه مار په یرغلیز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستی هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سردار محمد عثمان او نور خاینو وزیرانو او د هغوی غوړه مالو ملګرو هغه د حبیب الله په اړه له خپلو نظریو نه خبر کړ. دوی په

دغه کار سره هغه ووېراوه او د تخت له دفاع نه يې د هغه اراده ولړزوله، البته که لرله یې.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱٦ مه په داسې حال کې چې د کوهدامنیو او امان الله د پلويانو ترمېنځ نښتې لا هم روانې وې او اتيا بهسودي هزاره گانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځينو لويانو لکه د شورا سروال شير احمد، د پوهنې وزير فيض محمد، د سوداگرۍ پخوانی وزير عبدالهادي، د ماليانو وزير مير هاشم، د اميرعبدالرحمن زامنو(سردار امين الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو يو شمېر مرستيالان او د دولتي ځانگو سروالانو د حبيب الله تابعيت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالا ته لاړل او حبيب الله ته يې بيعت وکړ.

دنښتې غلې شوې، د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او يو څو وزيرانو کوښښ وکړ، چې عنايت الله وهڅوي، چې واکمني پرېږدي او ارگ خوشې کړي. عنايت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبيب الله د شور بازار حضرت له يو فرمان سره عنايت الله ته واستاوه ، چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت کوي. عنايت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷ مه له دربيو ورځو تش په نامه پاچايي نه وروسته حبيب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

زما ورو حبيب الله، تهولو ته څرگنده ده چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړينې نه وروسته مې هيڅلکه د تخت د گټلو له پاره هېله نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه يوازې د لويانو په ټينگار ومنم، چې هغوی په تخت باندې زما کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پياوړي توب سره تړلی وگاڼه، خو اوس چې زه وينم د مسلمانانو وينې تويېږي پرېکړه مې وکړه، چې د افغان

امارت له پاره له خپلې دعوا نه تېر شم او د نورو صاف زړو مسلمانانو په شان تاسـو ته خپل بیعت درکړم. نن ورځ په ارګ کې له ما سره لاندې مسـلمانانو ژمنه کړې ده. په دغې لیکنې کې د شلو حکومتي کسانو نومونه دي، چې په هغو کې د محمد ولي او عبدالعزیز نومونه هم شــته. عنایت الله د لیک په دوام حبیب الله ته خپل بیعت په لاندې شرطونو سره ورکوي:

لومړی دا چې ماته، زما کورنۍ ته او زما پراخې شــوې کورنۍ ته او د پورته نومړو کسـانو او د ارګ ټولو افسرـانو او عسـکرو ته دې حتماً د خوندي توب ضمانت وي.

دوهمه دا چې زه او زما کورنۍ یا کندهار یا بهر ته تلونکي یو. غواړم کندهار ته د تګ له پاره باید یوه الوتکه زما په خدمت کې وي.

درېیمه دا چې زه غواړم محمد ولي خان، عبدالعزیز خان او احمد علي خان ته اجازه وي، که غواړي له خپلو کورنیو سره د باندې ولاړ شي.

څلورمه دا چې له نن نه د یوې میاشتې په بهیر کې هر هغه لوړ رتبه مامور ته اجازه وي که غواړي له خپلو کورنیو سره د باندې ولاړ شي.

پنځمه دا، تر هغو چې زما له پاره الوتکه راځي، زه په ارګ کې اوسم.[۱۱۴]

د جنورۍ په اتلســمه د جمعې په ورځ د حبیب الله په غوښــتنه دوه برتانوي الوتکې د کابل په هوایي ډګر کې ښــکته شــوې. په هغو کې د درېیو ورځو پاچا، د هغه کورنۍ، دوه خپلوان یې، د حرب له پخواني وزیر عبدالعزیز او احمد علي خان سره د پېښـور په لور ولاړل. دوی بیا له هغه ځایه په ریل کې چمن او له چمن نه په موټرو کې په کندهار کې له امان الله سره یو ځای شول.

په دې ډول د ضـــيايي کورنۍ چې نيمه پېړۍ دمخه د امير عبدالرحمن په کوښــښ سره واکمنۍ ته رسـېدلې وه، له واک نه ولوېده او واکمنۍ په معاصر افغانســـتان کې يو کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله، چې ځان يې امير حبيب الله د دين خادم په نامه ياد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنايت الله په رسېدلو سره ببرته په غورځنګ شــو، په دغه نيت چې له لاســه تللې واکمني ببرته خپله کړي، لکه چې امير شيرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله دمخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاســه تللې پاچايي ببرته ګټلې وه، خو امان الله د امير شرعلي پر خلاف په خپلو کو ښـ ښونو کې بريالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د ليکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي ــ په توګه تر غزني پورې د امان الله مارش په دقيق او اوږد ډول ليکلی، د دغه مارش لنډيز وړاندې کوم.

امان الله په کندهار کې په يوې ســترې غونډې کې بيا د پاچا په توګه وپېژندل شــو، خو هلته يې نوی حکومت جوړ کړ او هرې خوا ته يې فرمانونه واســتول او خلک يې د حبيب الله پرزولو ته وبلل. د حرب وزير عبدالعزيز او عبدالاحد مايار په کوښــښــونو سره امان الله وکولی شـول د مارچ په مياشـت کې له لږو ډېر څلور زره قومي خلکو او پېنځه ســوه منظم پوځ سره د کابل په نيت روان شي. د دغه مارش په مقابل کې په قلات او مقر کې د سـقاويانو له خوا مقاومت شـــو. په مقر کې حتی د محمد اکرم په نامه يوه محمدزي غونډ مشر هم د سقاو زوی په پلوۍ نابريالی مقاومت وکړ.

له دې سره سره مارش تر غزني پورې بې له غټ مقاومته ورســېد، په مقر کې جاغوري هزارګان او ورو سته د بهـ سودو، مالـ ستان، جاغوري او نورو ځايونو نه څه باندې شـــپږ زره هزاره مېړونه د ملاتړ په توګه پاچا امان الله کمپ ته

ورسېدل، خو د دوی راتګ د غلزیو خېلونه لکه اندړ، سلیمان خېل او ترکي لا وپارول او د غزني سقاوي حاکم محمد کریم په دغو قومونو کې د ګرځېدلو په وخت کې دغســې تبلیغ کاوه، چې که امان الله په رښـتیا کافر نه وای، هزاره ګان به یې چې د دوی پخواني دښمنان دي، نه وای غوښتي او د دوی شته والی یوازې دغه مانا لري، چې هغه د غیر افغانانو له خوا د افغانانو خپل دي. د دغې ډنډورې اغېزه سملاسي وه. په داسې حال کې چې دمخه یوازې شل په سلو کې د امان الله مخالف وو، اوس یې ټول مخالف شول.[۱۱۵]

په داسې حال کې چې د سقاوي پوځ او سپاه سالار پردل خان دننه د غزني په ښـــار کې وو، امان الله په ښـــار باندې د یرغل حکم وکړ او هزاره ګان یې شاته د ساتنې له پاره وګمارل. ورو سته دوی هم د پاچا امان الله په حکم په ښـار یرغل یووړ. له مقابلې خوا سـلیما خېلو، اندړو، تره کو، دوتنیو او تاجکانو په غزني کې د پاچا په پوځ حملې پیل کړې. د نښــتو په پیل کې بری د پاچا د پوځ په ګټه و، خو نښتې پسې اړدې شوې او یو شمېر کندهاري او هراتي عسکر وتښتېدل او هزاره مېړونو اغېزمن کار ونه کړای شو.

د پاچا پیسې او وسلې هم مخ په خلاصېدو وې او عسکرو ته خواړه رسول او تنخوا ورکول هم سـخت شـوي وو. په دغو ټولو سر بېره د غزني د شـاوخوا له زېږو سـیمو سره د پوځ ناآشــنایي ګرانه تمامېده. د دوی ټولو نتېجه دا شــوه چې پاچا امان الله معنویات بایلي. امان الله هم عصـبي او په وېره کې شــو. خپل دوه مشـاورین محمد یعقوب(د دربار وزیر) او محمد حسـن جان(د پاچا اوښی) یې وغوښتل او له هغوی سره په پټه جرګه شو. هغه ته د هغو مصلحت دا و چې له غزني نه په منظم ډول په شـا شي او افغانسـتان پرېږدي. دوی د

خپل مصــلحت په ملاتړ وويل چې ټول افغان ملت په ښکاره ډول د هغه پر ضد دی.

دوی د شپې له خوا د کندهاريو او هراتيو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دليل يې راوړ څنگه چې دغو ناپوهو احمقانو د ســتاســې اعلحضرــت د لســو کالونو خدمت درناوی ونه کړ تا سې بايد افغانستان پرېږدئ او که تا سې اعلحضرت (بيا) پاچا شئ، څه گټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره گډه وډه ده او شتمني يې هم ضايع شوې ده.

له هغه وروســته پاچا کندهاري خانان، بيرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرگه کړل او د تللو تجويز يې ور وړاندې کړ. د کندهاريو معنويات دومره ضعيف شوي وو چې هغو ټولو رضايت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او يې ويل، چې وردگو له ســقاويانو نه ډېر مهمات تر لاســه کړي. هغه وړانديز وکړ، چې څه وخت چې پوځ په وردگو کې وي د هغوی ټول لگښت به ورکړي او د وردگو له لارې دې په کابل باندې يرغل وشي. عبدالاحد هغه يوازينی کس و چې د پاچا له وتلو سره يې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو.(۱۱۶)

پاچا امان الله بيا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر وکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاويان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبيب الله له پاره د عبد الرحيم کوهستاني له خوا ونيول شو. امان الله د مې په مياشت کې له کندهار نه د چمن په لار هندوستان او له هغه ځايه د ايټاليې مرکز روم ته لاړ او هلته يې پاتې عمر تېر کړ. په ۱۹٦۱ کال کې د اويا کلونو په منگ مړ شو او مړی يې د هغه د وصيت له مخې افغانستان ته راوړل شو او په جلال اباد کې د خپل پلار د قبر تر څنگ خاورو ته وسپارل شو.

اوس د دې وخت را رسـيدلی، چې پر پاچا امان الله او د هغه پر واکمنۍ بحث وکړم او ليکنه پای ته ورسوم.

***

پایلیک

په معاصر افغانستان کې پاچا امان الله یوازینی واکمن دی، چې د عمومو په فشار سره له وطن نه د تل له پاره ووت، ټول سمونونه یې په ټپه ودرول شول، اساسي قانون یې لغوه شو، ټول دولتي نظام یې نسکور شو او د ناکرارۍ یوه نوې دوره پیل شوه. ټولنه په دغو ټولو پېښو سره په ژور ډول زیانمنه شوه او د افغانســـتان د تمدن له کاروان نه کلونه کلونه وروســـته ولوېد. دا په واقع کې یوه ملي غمېزه وه. پوښتنه دا ده چې ولې دغسې وشول او کومو کسانو او ډلو د دغې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟
دا سې ویل به ساده ګي وي او لکه څنګه چې کله کله اورېدل کېږي چې دا ټول په خپله د امان الله له امله وو، که داسې وای د هغه په وتلو سره به ارامي راغلې او نور ژوند به یقیني شـوی وای او سـمونونه به یې په راتلونکي کې له سره نیول شوي نه وای.
په دې کې شک نه شته چې د پاچا ځینې سمونونه بېځایه وو، خو ډېر یې په تېره د پوهنې او صنعاتي کولو سمونونه، بنسټیز او ضروري وو. دومره وو چې ټول یې په ګړندي توګه او په زور او ځینې یې لا په نندارہ ییز ډول پلي کېدل. په اصــل کې ټولو ســمونونو لږ یا ډېر د ټولنې نفودناکې ډلې اغېزمنې کولې لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملایان، قاضیان، روحاني پیران او محمدزي سرداران.
دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د ســـمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښــت سره د پوهنې او روغتیایي اســـانتیاوو د برابرولو، د دفتري ادارو د زیاتولو، د ســـفارتونو په چلولو، د نویو ماموراتو او د باندنیو متخصـــصـــانو د اســتخدام، د نویو ودانیو د جوړلو او نظامي وســلو د پېرودلو له امله حکومتي

لګښــتونه دومره ډېر شــوي وو، چې په دولتي عایداتو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګریزانو هغه پیســې هم درولې وې، چې افغانســتان ته یې په اصــل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه وروسته ورکولې.
په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شــو، چې د مځکو مالیات څو وراې ډېر کړي، د ډلو او کســانو عنعنوي مادي امتیازونه کټ کړي او افسرــان وهڅوي، چې له خپلو څو میاشــتو معاش نه حکومت ته د بســپنې ورکولو په نامه تېر شي. دا ټول په دغســې حال کې چې د ملکي مامورانو او نظامي افسرانو معاشونو په اصل کې د هغو د کورنیو لګښتونه پوره کولی نه شول. نو نظامي افسرـانو د عسـکرو له جبرې، معاش او د ملکي مامورانو له دولتي پرو او خلکو نه ناوړه ګټې تر لاســه کولې، خو په هغه وخت کې د ټولو لیکنو له مخې له هغو نه نارضـایت عام و؛ نو دا به بېځایه نه وي چې په دغو دلیلونو او داسـې هم په ځینو پاروونکو سـمونونو سره د پوهنې له منسـوبانو او له ویښـو ښــځو نه پرته د ټولنې نفوذمنې ډلې او هم ملکي او نظامي افسرــان لږوډېر ټول په بالقوه ډول ناراضه وو.
البته په دوی کې هغوی په تېره مشرــوطه غوښــتونکي چې په حکومتي چارو نوي ګمارل شــوي وو او هغو چې له خپلو رســمي مقامونو نه ناوړې ګټنې کولې، له موجودې وضــع څخه راضي وو؛ خو په هغې ازادۍ فضــا کې چې پاچا امان الله واقعي کړې وه، د شکایت غږونه لوړ او عام وو.
په افغانســتان کې چې هر وخت له اوږدې خپه کوونکې دورې نه وروســته ازدای واقعي شــوې، شــکایتونه عام شــوي او حتی بې مسـئولیته غږونه پورته شــوي دي، خو نارضـایت که عام هم وي، د دولتي نظام دنسـکورېدلو سـبب

کېدلی نه شي، دومره چې د هغه چلوونکی په تېره د سر چلوونکی یې په ترکیب کې سره همغاړي، په موخه کې سره یو موټي او په هوډ کې ټینګ او پر نیاو ولاړ وي. د پاچا امان الله د نظام د سرچلوونکي دغسې نه وو او نظامي قوه یې هم وړه وه.
داړه مارو چې کابل تر فشار لاندې ونیوه او پاچا امان الله چې کابل پرېښود، اصـــلي علت یې دا و چې نظامي پوځ له کابل نه اغېزمنه دفاع ونکړه، یا یې دفاع کولی نه شوه.
لکه چې دمخه مې ویلي، پاچا امان الله د پوره خپلواکۍ تر ګټلو وروســـته خپل پوځ د پلار او نیکه له پوځونو نه ډېر کم کړی و، په دغه خام فکر چې افغانســـتان ته له باندې نه خطر متوجه نه دی او اوس د قلم وخت دی، نه د توري. دا چې د افغانسـتان پوځ د ده په وخت کې د لومړي ځل له پاره د ۱۱ جنګي الوتکو په لرلو سره د فضایي قوې خاوند شوی و، شاید د هغه په دغه فکر باندې هم اغېزه لرلې وي. په هغو سربېره حتی دغه کم شـوی پوځ هم د محمد ولي په لاس هغه وخت چې د حرب وزیر و او وروسته د شنوارو په یاغي توب سره نور هم خراب شــو. د محمد ولي د رول په هکله چې د جمهوري غوښـتوکو د ډلې د مشر- په توګه یې ځان ته خاصـه اجندا لرله، منشي- علي احمد لیکي چې:
د حرب په وزارت کې د محمد ولي د ښـــي لاس ســـړی(د هغه مرســـتیال) حبیب الله و. محمد ولي په هغه پوره ډاډه و. ورو ورو (د حرب د پخواني وزیر محمد نادر) ټول اعتباري کســـان پر هغو کســـانو بدل شـــول، چې دوی غوره کړي وو. د پوځ شمېر د بودجې له لارې کم شو او زېرمه شوې پیسې پوځ ته

د څیزونو په اخیستلو ولګېدلې. پیرودنې د فاسدو مامورانو په وسېله وشوې، چې په نتیجه کې محمد ولي او حبیب الله دواړو خپل جبونه ډک کړل.
د دې له پاره چې حکومت کمزوری شي، که څه وخت انقلاب پیښېږي؛ نو پوځ به هم ناراضه او هم ناتوان شوی وي، له همدې امله محمد ولي پر همدغه فکر عمل وکړ. ولایتي چوڼۍ په خپله د ولایت له کسانو نه په پچې سره جوړې شوې. دوی ته غله کله کله پوره ورکول کېده. افسرانو هغه خپلوله او عسکرو ته یې دومره ورکوله چې پرې ژوندي وي، نو په دې ډول یو عسکر چې وږی و، په داسې حالت کې به نه و چې خپلې کورنۍ ته نفقه پیدا کړي، د هغه کورنۍ به اړ کېده چې ګدایي وکړي.(۱۱۷)
دغه لږ شوی او ابتر شوی پوځ د شنوارو په یاغي کېدو سره نوره هم صدمه ولیدله. له دې سره سره د غبار په وینا د کابل له دفاع نه لږ څه دمخه«... تقریباً دوازده هزار عسکر غیر منظم و منظم در سرتاسر خط کوتل خیرخانه وغیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعي کاپیسا و پروان محتمل گردید.(۱۱۸)
خو له هغو نه په اغېزمنه توګه کار وانه خیستل شو. همدارنګه د غبار په وینا د پغمان او لوګر له رضاکارو نه هم کار وانه خیستل شو. د کابل او چاردهي پر خلکو د وسلو وېشلو هم ګټه ونه کړه او هغه قومي ملېشاوې چې د شنوارو د ځپلو له پاره لا هم په کابل کې وې یاخورې شوې یا یې خپل ټوپکونه په حکومتي عسکرو تش کړل.
د کابل په دفاع کې د فیض محمد په وینا « ... یوازې د امیر سورو ساتونکو (پاچایي رسالې) او یو څه نورو عسکرو د زړه نه جنګ وکړ، نور پوځ د بغاوت په حال کې و.(۱۱۹) غبار لا وایي، چې « ... اختلال دستگاه ادراه ... بجایی که دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد

وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس».[۱۲۰] خو غبار په عین حال کې په ارگ کې د دوو زرو عسکرو له شته والي نه هم غږېږي.[۱۲۱]

فیض محمد د داړه مارو دغه لاس برۍ عمومي نارضایت او د حکومتي مامورانو او حضرتانو په رول کېویني، په داسې حال کې چې غبار یې په « ... فقدان مرکز عالی سوق و ادره باسبوتاژ دستهای مخفی در داخل دستگاه دولت»[۱۲۲] کې ویني.

پر عمومي نارضایت مې کافي بحث کړی اوس به د لوړې اغېزمنې قوماندانۍ په نشتوالي، سبوتاژ، حکومتي لوړو کسانو، ملایانو او پر حضرتانو وغږېږم، چې د نظام په نسکورولو کې یې په ډېر حساس وخت کې ټاکونکی رول ولوباوه.

په حکومتي لوړو کسانو کې په خپله پاچا د ټولو په سر کې و، چې د یوه انقلابي مصلح په توگه یې غوښتل د ټولنې ځینې اړیکې په خپل فکر سمې او دولتي نظام عصري کړی ولس د عصري مدنیت او د پرمختگ په کرښې باندې روان کړي.

پاچا امان الله د نورو مصلحانو په شان د خپلې ټولنې موجود حال ته په انتقادي سترگه کتل. پروگرام یې دا شو چې ټولنه او نظام د نظامنامو په ایستلو او د هغو په پلي کولو سره ا صلاح کړي. د ډاکټر محمد ها شم کمالي په نظر د نظامنامو سمونونو چې د پاچا امان الله په دورې کې و ایستل شول، تر یوه حده پورې د نونسمې پېړۍ د وروستیو کلونو د ترکیې تنظیماتو له سمونونو نه متاثر او په ځینو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکیې له

مشر، اتاترک سره تماس ټینګ کړ او ترکي مشاوران یې استخدام کړل، چې هغو د نظامنامو په ایستلو کې لوی رول ولوباوه.[۱۲۳]
په داسې حال کې چې ترکیي تنظیمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنۍ په اوله درجه نظام د پیاوړي کېدو او وروستۍ د نظام او ټولنې د اصلاح په هکله وو. د دواړو ترمېنځ بل غټ توپیر دا و، چې تنظیمات له ۱۸۳۹ نه تر ۱۸۷٦ پورې په وار وار ایستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وایستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او ادراې اصلاح په ماهیت کې یوه روانه پروسه ده یا باید وي.
د پاچا د اوښي محمد حسن له خولې نه ویل شوي، چې اتاترک امان الله ته وویل چې که قوي نظامي قوه ونه لرې، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ؛ خو د خپلو پروګرامونو د پر مخ بیولو له پاره یې ډېر ترکي متخصصان وګمارل. ترکیه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقیقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې یو ملکي فرد و د اتاترک پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهمیت قایل نه و، سره له دې چې د زېړو افغانانو او د یوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ور په غاړه وه؛ نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه دټولنې مدني کولو او د سیاسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی، چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازدۍ نه برخمن او له تبعیض او امتیاز نه پاک وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابرۍ ټینګ و چې په کندهار کې یې خلکو ته وویل چې « خودم گاهی خوش ندارم که محض برای ابادی یک شهر غلجایی

و دارنی را بهم بیاندازم و بلحاظ قومیت و شخصیت ملت غزیزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شدیدی بین شان تولید کنم.[۱۲۴]
د غلامۍ له کړې نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښې غټه موضوع وه. د هغه لور هندیه په خپلې خاصې فارسي کې له ښاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وايي، چې «برای بابه جانم از چیزی که زیادتر سبب خوشحالی او شده ... ازاد کردن غلامان بود. همان شب همان روزیکه دستور داده شد که غلامان ازاد هستند تمام ان شب اتشبازی شد... و این همه برای بابه جانم یک یادګار عمیق ماند. خودش خوش بود از این کارش.[۱۲۵] پاچا امان الله د اغېزمنو ډلو او کسانو امتیازونه په دغه فکر له مېنځه یووړل، چې « خودم هیچ نوع امتیاز و افتراقی در بین افغان های مملکت خود مناسب نمی بینم».[۱۲۶] د ده په نظر د افغانستان هر تبعه افغان یانې یو حقوقي او سیاسي واحد و.« هر کسیکه در افغانستان سکونت دارد و از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار وصنعت و خدمتیکه میکند تماماً افغانان ګفته میشوند.[۱۲۷] دا سې هم نه وه، چې د ده د برابرۍ مفکوره تش د کاغذ د مخ توري وي. لکه چې دمخه مې راوړې د غبار په وینا: روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود.
د پاچا امان الله په څه لږ لس کلنې دورې کې هېڅ افغان د سیاسي نظر د څرګندولو له امله بندي شوی نه دی. دا چې په هغه وخت کې سیاسي ډلې له افراطي مفکورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ برکت و. پاچا امان الله د یوه پاک زړې واکمن په توګه د جاسوسۍ له څانګې نه کار وانه خیست. ښځو ته د ځینو اساسي حقوقو په منلو سره پاچا د ټولنې د مدني کولو په لور

یو بل مهم گام پورته کړ. د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل اساسي گام د پوهنې عامول وو، چې د پاچا د دغه نظر له مخې واخیستل شو چې: باید کوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان با شد اگر چه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کسی باشد.(۱۲۷) ده له پوهې، پوهنې او فن سره دومره لېوالتیا لرله، چې په ۱۹۱۴ کال کې یې د محمود طرزي له ثریا نومي لور سره د خپل واده لگښت د یوه ښوونځي د جوړولو له پاره ځانگړی کړ. د هغه وخت یوه ځوان پاچا زوی د دغه عمل اهمیت له دې نه جوتېږي، چې حتی د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره ننداره ییز لگښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه کله امیر شیر علي ته چې پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو له پاره د دغسې دموکرات یا لږ تر لږه تمثیلي نظام شته والی ضروري وي، چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړوي او دوی په اتفاق او مسئولیت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځینې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاق او نور یې جمهوري غوښتونکي وو. دوی ټولو په ښرگند ډول پاچا ته غوړه مالي کوله، خو ځینو یې په کلکه په پټه ورانی کاوه. دا ټکی به ډېر ژر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لویو جرگو له لارې دقانونونو ایستل او د سمونونو پاسول وو. له لویو جرگو نه کار اخیستل ښیي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو یې نه کوله، خو د لویو جرگو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولی یا یې نه غوښتل خلک د هغه په لیکه کې ودرېږي.

د پاچا غټه ماتې دا وه، چې هغوی ته یې له زړه خدمت کاوه، په سـخته کې ورسره ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسـې ولس نه وي، چې پاچا یې ورته هم په قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومني، خو د هغه اسـتازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وینا دقیقه وي د خوسـت د یاغیتوب په وخت کې د لویې جرگې د وکیلانو له خوا کلمه ازادی فردی منحصر به امور شـخصـی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی.

پاچا امان الله په شـخصي لحاظ له افغان واکمنو نه ځرگند توپیر لاره. په افغان واکمنو کې یوازې ده په افغانستان کې یوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم د ده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه، چې د چادري له قید نه یې ځان ازاد کړ او ښـځو او پوهنې ته یې خدمتونه وکړل. امان الله او دا د سراج الاخبار په اداره کې سره اشـنا او بیا سره ملگري او مېړه او ښـځه او پاچا او ملکه شول. د پاچایۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروسـتیو میاشـتو کې د عالیې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته د دې له پاره په نکاح کړه چې مخالفانو ته وښـیي چې دی نور نو د نارینه له پاره یوازې د یوې ښـځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سـیاسي و او دوام یې ونه کړ؛ خو امان الله په ایټالیې کې له یوې ایټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ایټالیې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچایۍ په وخت کې هم د یوه عادي افغان غوندې ژوند کاوه. د بازار په گڼه گوڼه کې به په بدلو جامو کې گرزېده، د ډوډۍ اخیسـتلو له پاره به یې په ټېل ماټېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رسـاوه، د دې له پاره چې د

خلکو په حال ځان خبر کړي. داســې یې هم د قومي لویانو په مېنځ کې په حکومت او پاچا نیوکې کولې او له هغو سره به په ګډه د عرض کولو له پاره ارګ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالتېدل او بیا به پاچا هغوی مېلمانه کول. خو د دې برعکس هغه دامنیت ګډوډونکو په مقابل کې د نیکه په څېر بې رحمه و. د هغو د له مېنځ نه وړلو له پاره به یې سم له لاســه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پایلې په نظر کې ونیسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه یې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سایکل په مهارت سره چلول، د ټوپک او توپنګچې په ا ستعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د ټېنس لوبه یې کوله، پیانو یې وهله او یوې یې کوله. د هغه د یوه ستایوال په وینا « در سرای شاهی همیشه نمی نشــیند. د فضــاهای وســیع کار و ګردش میکند. بموتر هوا خوری تنها میرود». (۱۲۹)

امان الله د ژوند تر پایه پورې کارګر و. په ایټالیې کې یې نجاري او برقیتوب هم کاوه. د هندیې په وینا: اګر موتر خراب میشد، لباس مستری را میپوشید، زیر موتر مرفت و ان را درست میکرد. د دغسې په کار مین شخص له پاره له پاچایۍ قدرت نه لوېدل او بیا جلا وطنه کېدل اسان نه وي. هندیه وایي چې پلار یې تر ۳۹ کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و، چې دفعتاً بیکار شــد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود. غازی امان الله هم د غازي محمد ایوب په شان شو، چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملګرتوب نه په ایټالیې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانګړنه مناقشـــه او مناظره کول وو، له امامانو او دیني عالمانو سره هم. هغوی ته به یې ویل چې خطبه باید د خلکو په ژبه وي، چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به یې شـــمله ییز لنګوټۍ په سر او توره په ملا خطبه ویله او په دغســـې جوش او احســـاس سر به یې وعظ کاوه، چې اوریدونکي به یې په ژړول. په وګړو باندې یې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه، چې حتی څه وخت چې کابل د ســـقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو د ده زړورتیا کله کله د ماجرا غوښـــتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اســـیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغســـې ســـیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اســـلامي کانفدریشن غوښته چې د بري چانس یې نه و او دختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سیمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو یې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعیت په عملاً ثابت کړی و. ښــې ښیي چې محمود طرزي او هغو ترکي پا شایانو دی منځنۍ اسیا ته هڅولی او د هغه برعکس د سردرا نصرالله مړینې دی له دغو پښتنو نه لیرې کړی و. هر څه چې وو، پاچا امان الله په دواړو کې ناکام شو. پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړنه، چې نابریالی یې کړ دا وه، چې دی ډېر ایډیاپال(Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند پېښو نه یې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د یوه واکمن له پاره هغه هم د افغان ټینګې ســنتي ټولنې واکمن له پاره حتمي ده، چې د خپلې ټولنې په ژوند، پېښــو او د خلکو په ارزښـــتونو او غوښـــتنو باید واقعاً پوه وي او د هغو په نظر کې نیول سره سمونیزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او ډاډمنې نظامي قوې په لرلو سره یې په پلې کولو لاس پورې کړي. له دې سره سره ده غوښـــتل د

ټولنې او حتی خلکو هغه نیمګړتیاوې سمې کړي، چې د هغه په فکر پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دې لار کې یې ربړې ګاللې او مخالفتونه یې زغمل. دی په رښتیا یو نوښتګر او غیر عادي افغان واکمن و؛ خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ میاشتني سفر سره دومره بدلون وکړ، چې نور یې ممکن په کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخوانی دموکرات او ولسي واکمن نه و. له ده نه یو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او د دغه فکر له مخې یې حکومت کول پیل کړل، چې تخت یا تابوت. د غبار په وینا وقتیکه شاه برگشت آنمرد گذشته نبود او بسیار خوداری و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه یې که نمود بزودی افغانستان ار مستعد یک انفلاق منفی نمود.[۱۳۰] منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرګندوي.

د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري، چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپايي مدنیت تر اغېزې لاندې تللی و، چې نور یې نو د کرښته افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري، چې مطلب یې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتیا هم د ده، هغه فکر چې د کابل خلک دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپایانو په شان شي، له هغه نه پرته بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په مقابل کې د جنګ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه ده، تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په ټولنیز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په نسبت ډېر پاروونکي وو. داسې هم په لویه جرګه کې له ملایانو سره د پاچا

چلند زيږ او د يوه پاچا له پاره د ملت د اسـتازو په مقابل کې نامناسـب و. بيا هم د پاچا د دغو تېروتنو او پارونکي چلند سره سره فکر نه کېده، چې د داړه مارو يوه ډله به د افغانستان پاچايي نسکوره کړي.
د پاچا يي په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو ، په سر کې د محمد ولي، شـور بازار حضرت او نورو سـملاسي رول ټاکونکی ثابت شـو. لکه چې دمخه مې ويلي د جمهوري غوښــتونکو دوو مخکښــانو يانې غلام صــديق او محمد ولي د پروګرام له مخې په پټه د شـنوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسـولو سره بې امنيتي واقعي کړې او د کابل د نســکورېدو له پاره ډګر هوار کړی و.
دا دواړه هغه کســان وو، چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسـې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښــې په نظام کې يې خپلولی نه شــول، د دوی د نورو ملګرو نومونه مې دمخه راوړي. شــجاع الدوله او د دربار وزير محمد يعقوب هم د دوی په ډله کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښــتونکی و؛ خو هغه د دوی په ډله کې نه و.
دوی ټولو د حکومتي لوړو کسـانو په توګه په رسـمي ډول حکومتي چارې پر مخ بېولې، په پټه يې د جمهوري نظام راوســتلو په عرض ورانی کاوه. په دې ډول دوی سربېره پر دې چې د دوه مخو په شــان چلند او ژوند کاوه، په دې نه پوهېدل چې که جمهوري نظام بريالی کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټينګېدلی به نه شي. له دوی نه يو هم د دغســې ولسـيـ اعتبار او قوت خاوند نه و، چې ولس به يې د مشرــ په توګه وپېژني او امنيت به ټينګ کړای شي، نو د حيرانۍ خبره نه ده چې د اړودوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول، چې هرې خوا ته وړل کېږي.

د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت ورانديې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزي او یو شو نورو ملایانو د افغانستان د پاچایي له پاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.

په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله رېښتیني ملګري لرل، د هغو د سرکسان، نایب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزیر عبدالعزیز او محمود یاور وو، چې تر پایه پورې له هغه سره ټینګ ودرېدل؛ خو دوی سره یو موټی نه وو او په پېښو یې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټولیز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بډې اخیستلو او غرور ښوولو کې نوم ایستلی و. د منشي علي احمد په ژبه د امان الله مامورانو په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجیم بې اعتبار کړی و.[۱۳۱]

په افغانانو کې تر اوسه هم اورېدل کېږي، چې د پاچا امان الله نظام د انګریزانو د توطیو په وسیله نسکور شوی. منشي علي احمد په دې اړه وایي چې په خپله په افغانستان کې هغه علتونه چې د انقلاب سبب شول، د افغان مامورانو او درباریانو له خوا د برتانیې حکومت د معاش خورو ملایانو له لارې شوي دي، د دې له پاره چې د افغان ملت پرمختګ شنډ او ټول هغه تجویزونه کفري وګڼل شي، چې د دغه ملت د پرمختګ له پاره ګټور وو.(۱۳۲) غبار وایي:

« اینکه ناکامي مرحله دوم ریفورم حکومت امانیه را بعضاً تنها نتیجه مخالفت اقلیت فیودا و روحانی و یا توطیه و مداخلت یک دولت خارجی میدانند تماماً منطق با حقیقت نیست».[۱۳۳]

ډاکټر ادمک چې خپل کتاب يې د برتانيې او د هند حکومت د رسمي پاڼو او راپورونو له مخې ليکلی، داسـې کومه ليکنه نه ده ليدلې چې انګريزانو به د پاچا امان الله په نسکورولو کې لاس لرلی وي. دی هم وايي چې د امان الله بنسټيزو سمونونو بنسټيز عکس عمل توليد کړ(۱۳۴) تر اوسه پورې دغسې ليکنه تر سترګو شوې نه ده، چې د هغې له مخې به د پاچا په نسکورېدو کې د هند حکومت لاس لرلی وي.

د برتانوي هند حکومت او د برتانيې د حکومت سياسـت دا نه و، چې د امان الله نظام دې نســکور شي، هغه هم د داړه مارانو له خوا چې په واک کېدو سره به يې افغانســتان په حتمي ډول او هندوســتان په احتمالي ډول ناارام وي. کرنيل ټي. ای. لارنس چې د عربستان لارنس په نامه ياد شوی او د لوی جنګ په بهير کې يې عربان عثمانيې امپراتورۍ پر ضد په بري سره لسمولې وو، هم له هندوستان نه وايستل شو. دی د ۱۹۲۸ کال په مۍ کې يانې هغه وخت، چې امان الله په ســفر بوخت و، د ميران شـــاه په نامه په کراچۍ او ميران شـــاه کې په هوايي قوې کې خدمت کاوه، خو د هند حکومت هغه په کابل کې د برتانيې سفير همفريز په ټينګه غوښتنه انګلستان ته ولېږه.(۱۳۵)

لکه چې دمخه مې ويلي د برتانيې حکومت له امان الله سره منلې وه، چې د هغه حکومت ته به ډول ډول عصرــي توپونه او ټوپک وړيا ورکوي، خو پاچا امان الله پخوا له دې چې دغه وسلې کابل ته ور سېږي، په سمونونو بيا پيل وکړ. البته په دې کې شک نه شته، چې د افغانستان او هند حکومت اړيکې د ختيځو پښتنو په سر کړکېچنې وې او احتمال لري، چې د هند د حکومت سرحدي مامورانو به د خپلو معاش خورو ملايانو له لارې د پاچا امان الله او

ملکې ثریا پر ضد لمسونې کړې وې. که دغه لمسونې په رښتیا شوې وې، هغه به لمسونې وې، نه نظامي عمل.

په هر حال په دې کې شک نه شته، چې مذهبي او روحاني ډلو په تېره حضرتانو د پاچا امان الله او د هغه د سمونونو پر ضد د اسلامي شرع په نامه بیخي ډېر تبلیغونه وکړل او وګړي یې د هغو پر ضد د کړو له پاره ولمسول.

د پاچا امان الله په وخت کې د افغانستان ملایان یو ځل بیا نفوذمن شوي وو، کله د امیر عبدالرحمن له دورې نه دمخه چې وو. افغان ملا یان پر افغانستان باندې د انګریزانو له لومړي یرغل نه وورسته ډېر نفوذمن شول، نه یوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښانو وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) یرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو کاپرو سرو غزاګانو افغانان په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول ټینګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندویانو د لیکنو له مخې په ټولې اسیا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلک وو. د افغان ملا یانو نفوذ د افغان - انګلیس د دوهم جنګ په تېره د میوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول نفوذمنو ملایانو او سیدانو ته هم د وظیفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هیله چې دوی به د دوی د رقیبانو، یاغیانو او باندنیو یرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، له هم دې امله چې ملا کېدل د دینې زده کړې په تصدیق لرلو سره مقید نه وو چې باید وای، هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې یو څو دیني کتابونه یې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو.

نالوستو وګړو ته دوی ټول ملايان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و؛ خو امير عبدالرحمن د ملايانو قوت مات کړ، اصلي علت يې دا و چې ډېرو د ده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کال کې د غازي محمد ايوب او په ۱۸۸٦ کې د غلزيو په پاڅون کې د ملا عبدالکريم خوا نيولې وه. وروستی د ملا مشک عالم اندړ زوی و. امير يوازې هغو ملايانو ته دمواجبو ورکول ومنل، چې د ملا خوسه په مشرۍ د يوه کميسيون له خوا په ديني چارو کې په ازموينه کې بريالي کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زياترو ملايانو پوهه سطحي وه، ډېر يې په ازموينه کې پاتې شول. امير دا هم ويل، چې زما... هغه کسان نه خوښېږي، چې د دين په نامه په پاچايي سياست کې ګوتې وهي.

ملايان د پاچا امان الله تر وخته پورې بېرته له دې امله په قوت کې شول، چې د انګريزانو په مقابل کې دوی د ختيځو پښتنو په غزاګانو کې برخه اخيستې وه. تر دې وخته پورې د ديوبند مدرسې نه فارغ ملا يان هم افغانستان ته ننوتل. دغه مدرسه د نولسمې پېړۍ په وروستۍ نيمايي کې په کار لوېدلې وه. لکه چې دمخه مې ويلي وو، چې د هغو له مخې په افغانستان کې ديوبندي ملايان د يوه باندني ځواک په لمسه(برتانوي هند) پارونې کولې. غبار هم په خپل کتاب کې حبيب الله له قوله وايي، چې هغه له پاړه چنار نه کوهدامن ته د تګ په لار کې په څو ځايونو کې د ملايانو له خوا د عمل له پاره هڅول شوی و. ملايان البته د پاچا په سمونونو سره پارېدلي وو. دوی له دې نه هم وېرېدل، چې پاچا امان الله به د ترکيې د نوي مشر اتاترک په شان وي، چې ملايان يې ځپلي او دولت يې سيکولر يا دنيايي کړی و. خو څنګه چې ملا يان خواره واره وو او منظم قوت يې هم نه لاره او زياترو يې د

وګړو په سخاوت ژوند کاوه، د دولت په مقابل کې یې عمل نه شو کولی، نو دوی ډنډورې ګډولې، پارونې یې کولې او پر پاچا یې د کفر تور لګاوه. له دې سره سره د دوی له خوا نظام ته خطر متوجه نه و. خطر هغه وخت ورته متوجه شو، چې محمد ولي او حضرتانو د عمل سړي یا ډله د نظام او پاچا پر ضد په حساس وخت کې ولمسوله.

د حضرتانو یا مجددیانو په نامه کسان د هندوستان له سره افغانستان ته راغلي. د دغې کورنۍ یو نومیالی، شیخ احمد مجدد الف ثاني، په دین او تصوف کې د ژور فکر خاوند و. د هغه له امله مسلمانانو د دغې کورنۍ درناوی کاوه. دوی له دې ډېر نه هم نفوذناک شول چې نقشبندیه طریقه یې چلوله. که څه هم سنتي اسلام او تصوف سره جوړ نه دي بیا هم د دوی درناوی کېده، له دې امله چې دوی شرع په فعال ډول پالله او د خپلې طریقې په حکم یې کوښښ کاوه، چې د ټولنې سروال په مسلماني او د اسلام په تطبیق کې ټینګ وي. نقشبندیه طریقه په دې ډول سیاسي ده، په داسې حال کې چې د صوفي ګرۍ نورې طریقې سیاسي نه دي.

د پاچا امان الله په وخت کې حضرتان د زاړه ښار په شوربازا کې اوسېدل. له دې امله دوی د شوربازار په حضرتانو باندې هم یادېدل.

د حضرتانو نومیالي ورونه درې تنه وو فضل محمد، فضل عمر او محمد صادق. لومړنیو دوو یې د خپلواکۍ په جګړه کې د جنرال محمد نادر او د هغه د ورونو په کامپ کې د جهاد له پاره تبلیغ کاوه. فضل عمر مجددي په زرمله کې په یوې غونډې کې خلکو ته وویل، چې: پادشاه افغانستان ... عزم مصمم فرموده... ازادی نامه افغانستان را بهر فداکاری که باشد بهمکاری ملت مسلمان و غیور افغانستان از انګلیس استعمار جو بدست دارد. اګر

شـید شـدیم جنت الفردوس جای ماسـت او اگر زنده و مجاهد ماندیم باعث سـعادت دارین ما اسـت... اسـتقلال خود را بفدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم.[۱۳۶]

پاچا امان الله د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شـمس المشایخ او نورالمشایخ په لقوبونو وویاړل. خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شـو او پاچا د هغه په مړینې سره یو ټینګ ملاتړ له لاسـه ورکړ او ورور یې نورالمشـایخ فضـل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سـمونونو مخالف شـو، ان تر دې چې د خوسـت په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا نیوله او بیا له افغانسـتان څخه ووت او په اسـماعیل خان دېره کې دېره شـو. له هغه وروسـته ټولو حضرـتانو نه یوازې د پاچا او د هغه د سـمونونو مخالفت کاوه، بلکې له نورو مخالفانو سره یې د پاچا او د هغه د سـمونونو پر ضد دسیسې هم کولې.

پاچا امان الله لا اروپا ته په سـفر روان شـوی نه و، چې په کابل کې محمد صـادق مجددي له ځینو محمدزي سردارانو او ملایانو سره په توطیو لاس پورې کړ. د غبار په قول په کابل کې د حضرـتانو د امان الله ضـد کړۍ ښـه فعاله وه. دا هغه وخت و چې بیا هم د هغه په وینا: در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفی و مخالف به فعالیت ضد دولت در امدند.[۱۳۷]

د ادمک په وینا:

د ۱۹۲۷ په پای کې چې امان الله په سـفر بوخت و، فضـل رحیم ګل اغا (محمد صـادق) له قومي کسـانو او ملایانو سره په پټه خبرې کولې، چې پرمختګ غوښتونکي به څنګه له قدرت نه وغورځول شي. د جنوبي سمت او

کندهار عالمانو د هندوســـتان په اســـماعيل خان دېره کې غونډه وکړه او په هغې کې پر دې وغږېدل، چې د عصري کوونکو پر ضد به څنګه عمل وشي. مقصـــد دا نه و، چې پاچا امان الله له واکمنۍ نه ګوښــــه کړل شي، بلکې د ځوانو افغانانو پر ضد کودتا وشي او پاچا امان الله په ستنېدو سره له يو شوي عمل سره مخامخ شي. ســـاتنپالو پرېکړه وکړه چې په وروســـتي ګام کې دې پاچا ګوښه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي.(۱۳۸)

خو د عمل ګام په کابل کې د محمد صـــادق مجددي په تحريک سره واخيســـتل شـــو. ښـاغلي فضـل غني مجددي په خپل اثر کې د دغه ټکي په هکله وايي چې علمای افغانستان برای توحید صف در منزل حضرت صاحب در شـــور بازار اجتماعات نمودند.(۱۳۹) منشيــ علي احمد د ده د علمای افغانســـتان د ناڅرګندي افادې په تشـخيص کې وايي چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په پټه وغوښتل چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له ا سلامي شرع سره موافق وښيي. هغه ښـنه وغوښته. هغه ته بيا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه يې تصديق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه: « هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه دا سې وګڼله، چې که عبدالرحمن د امان الله د کرکې قرباني شو د ده پای به هم د هغه په شـــان وي، بيا يې پرېکړه وکړه، چې جنوبي ته وتښتي او له هغه ځايه له حضرت شېر اغا سره په هند کې يوځای شي».(۱۴۰)

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوی له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځاځيو کې د عزيز خان ځاځي په کلي کې واړول او بيا خوست ته لاړل. دوی هلته خلکو ته وويل چې: پروګرام شـاه مخالف شريعت و بضرر ملت افغان است. ما اينجا امديم تا بااتفاق مردم پاکتيا پيشنهادا خود

را به شاه بفرستیم و مانع خرابی افغانستان گردیم.(۱۴۱) له احمدزیو نه پرته د پکتیا هیڅ قوم د دوی ورۀ ندیز و نه ما نه. د جنوبي عســکري قوما ندان عبدالغني سرخابي هم له هغوی سره سر ونه خوځاوه، خو ټولو ورته ډاډ ورکړ، چې حکو مت ته به یې په لاس ورنه کړي او که غواړي روغ رمټ به یې هندوستان ته ورسوي.

دوی د قاضي عبدالرحمن د وړاندیز په مقابل کې حکومت ته د تســلیمېدو فیصله وکړه. د هغه وړاندیز دا و چې: « پیش روی ما دو راه بیشتر نیست. یا فرار بهند که در آن صــورت حکومت انگلیس مارا با عزاز خواهد پذیرفت ولی برای، که مســلمان و افغانیم مرگ بهتر از این اعزاز اجنبی اســت. راه دوم تسلیم شدن به حکومت افغانستان و د ست از جان بردا شتن ا ست. ایا رفقا چه میگویند؟ همه گفتند، شــق دوم را ولو بفدا کردن جان ما باشــد تر جیح میدهیم.(۱۴۲)

همغه و چې دوی ټول محلي حکومت ته تسلیم شول، چې بیا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر یوه سره بېل بېل وکتل او بیا یې د محاکمې له پاره د حرب وزارت د حرب دیوان ته وسپارل، چې د همدغه مقصد له پاره د حرب وزیر عبدالعزیز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کندک مشر سید شریف، کندک مشر عبدالله نه جوړ شوی و. دیوان په ترتیب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزیز، محمد سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه یوه میاشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزیز او کندک مشر سید شریف اعدام غوښتنونکي او نور د اعدام مخالف وو. له دې سره سره د غبار په وینا دغه دیوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا

هغه لاسلیک کړ. محکوم شوي وروسته په سیاه سنگ کې اعدام شول، له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته، چې پاچا هغوی د شمس المشایخ د خدمتونو په درناوي له اعدام نه معاف کړل او په بندي کولو یې بسنه وکړه».(۱۴۳)

داسې ښکاري چې د پاچا په کمپ کې چا د قاضیانو د اعدام پر پایلو سم سوچ نه و کړی. دوی دې ته هم فکر نه و چې افغانان په ټولیز ډول له ظلم نه بده وړي او له مظلومانو سره خواخوږي کوي، هغه هم هغسې مظلومان چې قاضیان وي. د اعدام د پلویانو دلیل به دا و، چې د حکومت مخالفان عبرت واخلي او ټولو ته ثابته وي، چې حکومت پیاوړی او په وضع حاکم دی، خو د اعدام پایلې د هغه برعکس شوې. غټه خبره دا ده، چې قاضیانو او مجددیانو په خپله خانونه حکومت ته تسلیم کړي وو، بې له دې چې د حکومت پر ضد یې عمل کړی وي. دوی په راتلونکي کې هم امنیت ته خطر پېښولی نه شو. هو، دوی د حکومت ضد عمل نیت درلود، خو عمل یې ونه کړ یا یې عمل نه شو کولای.

ځنگه چې دغه موضوع په اصل کې سیاسي وه؛ نو سیاسي مصلحت دا و چې دوی یوازې په بندي کېدلو سره بې اثره کېدی شي او په دې ډول به د اعدام د ناوړه پایلو مخه نیولې شوې وای؛ خو په اعدام سره دوی پیاوړي شول او خپل مقصد ته ورسېدل. د هغو په اعدام سره خلک وپارېدل، د شنوارو او د کوهدامن داړه مارو د بغاوت له پاره لومړی گام شو. د ښاغلي مجددي په وینا : حتی بعضی از وزرا و بزرگان دولت موقف امان الله خان را تائید نکردند مثل محمود طرزی و عبدالهادی خان داوی وزیر تجارت و عبدالرحمن لودی همه استعفی خود را تقیدم پادشاه کردند.(۱۴۴) ځینې وزیران به د قاضیانو

په اعدام سره ناراضي شــوي وي، خو د دغې موضــوع په سر کې هېڅ وزير ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و يا گوښه کېدو ته اړ شوی و.
تر اعدام وروسته:
« ... د امان الله پر ضد گوند د ملايانو تر منځ په ازادۍ سره تبليغ کاوه، چې امان الله عزم کړی چې د مصطفی کمال په مشوره ملايان يا ووژني يا يې له ملک نه وباسي، د دې له پاره چې د پرمختگ د لارې خنډونه له منځه يووړل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پيل کړی. دغه تبليغ هغســـې اثر وکړ، چې هيله يې کېدله. ملايان چې پوره ارام شوي وو، په امان الله باندې يې د کافر ټاپه ولگوله. دوی د مخ لوڅۍ پر ضد هم تبليغ کاوه او خلکو ته يې ويل، چې د دوی ښـــځې به هم زر مخ لوڅې شي او ټولې لوڼې به يې ترکيې ته واســـتولې شي. ولس د امان الله پر ضـــد شو». [۱۴۵]

يو شـمېر ديني عالمان له افغانسـتان نه ووتل او په دېره اسـماعيل خان کې له نور المشايخ سره دېره شول. نور المشايخ سليمان خېل د امان الله پر ضد وتورول. حضرتانو په سليمان خېلو کې مريدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مۍ مياشـت کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شـا کېدو کې غټه ونډه واخيسته.
لکه چې دمخه مې شرحې ورکړې، په کابل کې محمد صـــادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبيب الله ته د کابل د نيولو له پاره لار خلاصـــه کړې وه، پاچا امان الله پر کابل د حبيب الله تر اول يرغل ورسته محمد صادق مجددي له بند نه خوشې کړ، په دې هيله چې هغوی به

د ارامۍ په ټینگولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډه موده کې سختۍ گاللې وې، پرېکړه کړې وه، چې نه یوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د کورنۍ د واکمني پای ته رسولو له پاره هم کار وکړي. هغوی ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله، چې پاچا عنایت الله دغه محمد صادق مجددي د یوه هیئت په سروالۍ حبیب الله او سید حسین ته د جنگ بس کولو او د خپلې واکمنۍ د منلو له پاره واستاوه. خو هغوی د خپل ماموریت برعکس په خپله حبیب الله د پاچایۍ له پاره په دغو کلمو سره وهڅاوه: ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږې. که عنایت الله له تا سره بیعت نه کوي، د هغه عمل به د شریعت پر بنسټ ناروا وي.

حقیقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شریعت له مخې هغه څوک د اسلامي ټولنې د سروالۍ له پاره وړ وي، چې د ښو صفتونو خاوند وي لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبیب الله غل او داړه مار و، د دین او وطن ساتندویان او بې گناه ملکي افغانان یې وژل. پر دې سر بېره غبار په حقه وایي: شخص حبیب الله طبعاً از اداره یک کشور نی بلکه از اداره حسابي یک قریه هم عاجز بود.(۱۴۶)

حبیب الله یوازې د خپلو یو څو تنو داړه مارو ملگرو له خوا امیر یا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د ا ستازو له خوا. د دغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و چې په ناکراره هېواد کې امنیت او نظم ټینگ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعیت خپل نه کړای شو؛ نو محمد صادق او ملگرو یې پاچایۍ ته د حبیب الله په هڅولو سره د امنیت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه

پر خلاف د یو داخلي جنګ، افغان وژنې، ملک ورانونې د دغسې نوې دورې له پاره لار خلاصه کړه، چې ۹ میاشتې اوږده شوه.
دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري یې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د افغان ځوانانو مخالف وو. دوی په دې ډول په وطن کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو تر منځ د جګړې یوه نوې دوره پیل کړه او د هغو ملایانو خوا یې ونیوله، چې په هر هغه چا یې د کفر ټاپه لګوله، چې د اسلام په اړه یې نظر د دوی له نظر سره مخالف و. د پاچا امان الله سمونونو چې پارونې وکړې له دې امله نه و، چې هغه د اسلام مخالف و، هغه د هغو د فکر مخالف و چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع تر منځ یې توپیر نه شو کولی، نو مخالفانو په تېره مذهبي مخالفانو په ډېر پراخ ډول ډنډورې ګډولې او تبلیغونه یې کول، چې سمونونه د اسلام مخالف دي او امان الله کافر شوی دی.
اجتماعي، سیاسي، اقتصادي او ټولیز ډول ژوند چارې له دې امله، چې د بدلون په حال کې وي او دیني عقیده بیا هغسې نه ده، په څرګند ډول سره بېل وای او دغسې ژوند چارو ته به بس د ژوند د عادي موضوع په توګه کتل کېدلای. په داسې حال کې به د سمون مخالفینو ادعا نه شوه کولی، چې هغه د دین مخالف دي. د هغه برعکس هغوی به کوښښ کاوه، چې په سمونونو کې سمون وکړي او هغه ترې نه غوره کړي، چې د ټولو له پاره د منلو وړ او د خلکو له پاره ګټور وي، خو د امان الله ضد ملایانو عملاً وښودله، هغوی چې د ټینګې عقیدې خاوندان وو، یوازې خپل فکر غوښته او د جوړې، زغم او سمولو په فکر کې نه وو؛ خو دوی د ژوند چارو ته د پخوا په سترګه کتل، نه د موجود واقعیت په سترګه.

که ژوند چارو ته د دینې عقیدې له چوکاټ نه دباندې کتل کېدلای، هغه به د ژوند عادي چارو په توګه ګڼل کېدلای او د فکري زغم او بحث په رڼا کې به هغه غوره کېدل چې د ټولو یا اکثرو له پاره د منلو وړ او د ژوند له پاره ګټور وای په دغه حال کې به حتی مخالفینو هم هغسې شدت نه ښوده، لکه چې د پاچا امان الله د سمونونو پر مخالفت یې چې وښود.

د همدې شـدید مخالفت وجه وه، چې د پاچا امان الله ټول سـمونونه له یوه سره رد او په ټپه ودرول شــول. په دې رد سره د پاچا امان الله څرګندو او پټو مخالفینو د شلمې پېړۍ افغانستان په منځینو پېړیو کې ننوېست او هغسې پاچا یې هم له وطن نه وتلو ته اړ کړ، چې افغانانو ته یې د پوره خپلواکۍ تلپاتې ویاړ ګټلی و او د دغه فکر له مخې یې حکومت کاوه، چې:

« از خدمت بوطن بالاتر، عشقی ندارم»

پای

یادښتونه او لمن لیکونه:

۱ . عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹/۱۳۷۷ دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوگرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرحه نه ده، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثرونه دي، چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲ . منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانیې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳ لیکونکی د غزني مومند، او د امان الله د دربار منشي او د معلومات خاوند و. د ده د امان الله دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انگریز په انگریزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده، په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې دقیق معلومات نه شته، چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم، چې د دغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه را استولې ده.

۳ . میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۹٦۷/۱۳۴٦، کابل، ۷۵۳.

۴ . لودویک ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانستان باندنۍ اړیکې، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانوی ضد حکومت او د جرمنی په ناخپرو شویو داسې پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵ . ادمک، ۷۷.

٦. وارتن گریگوربین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د ستېفورډ پوهنتون، ۱۹٦۸، ۲۲۹.

۷ . عبدالعلي ارغنداوی، د برتانیې امپریالیزم او د خپلواکۍ له پاره د افغانستان مبارزه ۱۹۱۴- ۱۹۲۱، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ۱۹۸۹، نوی ډهلي، ۱۷۴- ۱۸۱. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشیفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

۸ . ارغنداو، ۱۹۷.

۹ . ارغنداو، ۱۹۱.

۱۰ . غزیز الدین وکیلي فوفلزایی، نگاهی بتاریخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ۱۹۸۹/۱۳٦۸. ۷۹.

۱۱ . ادمک، ۴۹

۱۲ . ادمک، ۹۲

۱۳ . ادمک، ٦۲-٦٦

۱۴ . منشي علي احمد، ۱۴، ۹

۱۵ . ادمک، ٦٦

۱۷ . ادمک، ٦۱

۱۸ . ادمک، ٦۹

۱۹ . ادمک، ٦۸

۲۰ . ادمک، ٦۹

۲۱ . ادمک، ۷۰

۲۲ . ادمک، ۱٦۹

۲۳ . پيټر هاپکرک، ختيځ ته اور اچول، په اسيا کې د لينن د امپراتورۍ خوب، کوډن شابين الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۱۸۱-۸۳.
۲۴ . هاپکرک، ۱٦۰. ادمک، ۷۰
۲۵ . منشي علي احمد، ٦
۲٦ . ادمک، ۷۰
۲۷ . منشي علي احمد، ۷. ادمکو ۷۱
۲۸ . ادمک، ۷۱، علي احمد، ۷
۲۹ . غبار، ۷٦۱
۳۰ . ادمک، ۸۱
۳۱ . فوفلزايی، ۱۱۹
۳۲ . ادمک ۱۳۳. غبار ۸۱۳
۳۳ . محمد علم فيض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها. اسلام آباد، ۱۹۸۹/۱۳٦۸. ۵۳. ادمک ۸۱
۳۴ . محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امير عبدالرحمن خان واکمني، د ټکساس پوهنتون، ۱۹۷۹، ۳۵.
۳۵ . غبار، ۷۹۰.
۳٦ . غبار، ۷۹۵
۳۷ . محمد حسن کاکړ، ۱۹۷۹، ۷۳-۹۱
۳۸ . غبار، ۷۹۱
۳۹ . کاکړ، ۱۹۷۹، ۱۵۳- ۱۵۵.

۴۰ . محمد حسن کاکړ، د ننیو سیاسي، انکاشافونو مطالعه، ۸۸-۱۸۹۶ ، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۳۷- ۱۹۷۱

۴۱ . کاکړ، ۱۹۷۹، ۲۴

۴۲ . فیض زاد، ٦٦-٦٨

۴۳ . غبار، ۷۹۴

۴۴ . امان الله خان غازي، حاکمیت قانون، در افغانستان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از حبیب الله رفیع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۹۹۹/۱۳۸۷، ۱۸۷

۴۵ . حاکمیت قانون، ۱۸۹

۴٦ . حاکمیت قانون، ۱۸۸

۴۷ . حاکمیت قانون، ۱۴٦

۴۸ . غبار، ۷۹۲

۴۹ . ادمک، ۸٦

۵۰ . غبار، ۸۰۲

۵۱ . علي احمد، ۹

۵۲ . غبار، ۸۱۴

۵۳ . غبار، ۷۹۷

۵۴ . علي احمد، ۹

۵۵ . علي احمد، ۱۰

۵٦ . غبار ۸۰۴

۵۷ . ادمک، ۸۸-۹۰، ۸۱۰-۸۰٦

۵۸ . غبار، ۸۰۷

۵۹ . غبار، ۸۰٦

٦۰ . فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعلیحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹- ۱۹۲۹، چاپ شخصی، فریمانت، کلیفورنیا، ۱۹۹۷، ۲۴۰.

٦۱ . غبار، ۷۹۸

٦۲ . جان رنارډ، داستان مذهبي ځواب کتاب، وزیبل انک پرس، کانټون، مشیگن، ۲۰۰۲، ۲۱

٦۳ . غبار، ۷۸۹، ۸۱۱

٦۴ . حاکمیت قانون، ۱

٦۵ . رولینډ، امان الله د افغانستان پخوانی پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوېټه، نیساټرېډرز، ۱۹۸۷، ۵۲ و ایلډ په کابل کې د ډیلي مېل خاص خبریال و.

٦۷ . حاکمیت قانون، ۲۰۹

٦۸ . حاکمیت قانون، ۲۱۰

٦۹ . حاکمیت قانون، ۸۵

۷۱ . حاکمیت قانون، ۱۸٦

۷۲ . حاکمیت قانون، ۲۲۴

۷۳ . حاکمیت قانون، ۲۲۴

۷۴ . حاکمیت قانون، ۱۵۰

۷۵ . حاکمیت قانون، ۸۴

۷٦ . حاکمیت قانون، ۱٦۱

۷۷ . حاکمیت قانون، ۲۲٦

۷۸ . علي احمد، ۱۲

۷۹ . ادمک، ۱۲۳

۸۰ . ادمک، ۱۳۰

۸۱ . ادمک، ۱۳۱

۸۲ . ادمک، ۱۳۲

۸۳ . علي احمد، ۱۷

۸۴ . علي احمد، ۱۸

۸۵ . علي احمد، ۱۸

۸٦ . ادمک، ۱۳۳

۸۷ . غبار، ۸۱۳

۸۸ . ادمک، ۱۳۳-۱۳۵

۸۹ . غبار، ۸۱۳

۹۰ . ادمک، ۱۳۵-۱۳۷

۹۱ . علي احمد، ۲۵

۹۲ . غبار، ۸۱۳

۹۳ . علي احمد، ۲۵

۹۴ . غبار، ۸۱۸

۹۵ . علي احمد، ۲٦

۹٦ . فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاڅون په اړه فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یادښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي، چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرت مک چزني انگریزي کړي او له خپلو تبصرو سره له سره تنظیم کړي او لنډ کړي دي. مارکس واینر، پرنسټن، ۱۹۹۹، ۵۲

۹۷ . د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امير په توګه و پېژندل شو، دی له دوه زره پوځ او د شنوارو او خوګیاڼيو له مليشا سره جګدلک ته لاړل او هلته د مومندو راتګ ته په انتظار شو، چې د ورتګ وعده يې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملګري يې له کابل نه وايستل شي. د دغه مقصد د پاره والي علي احمد د جنورۍ له ۲۳ نه تر ۲۹ پورې ډېرو قومونو ته فرمانونه واستول، چې تابعيت يې ومني او ورسره يوځای شي، د کابل خلک چې په دغه وخت کې د کوهدامنيو او کوهستانيو له چور او چپاول نه په تنګ شوي وو. د هغه ورتګ ته سترګې په لار وو، خو هلته د خوګیاڼيو ملک قيس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونيوله او په نورو قومونو کې هم درز را منځ ته شو او پوځيانو پرېښود، حبيب الله ته د متابعت کولو په نيت د کابل په لور وخوځېدل، دا ټول په اصل کې له دې امله چې ويل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شنواري لا هم په هغه ولاړ وو يا دغسې ښکارېدل، خو پر هغو ده اعتبار له لاسه ورکړی و، دی پېښور ته او بيا له هغه ځايه کندهار ته لاړ فيض محمد ۵۱- ۵۵.

۹۸ . ادمک، ۱۴۳

۹۹ . فيض محمد، ۳۳

۱۰۰ . علي احمد، ۱۴. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وايي چې: از مدتی قبل در ولايت کاپيسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبيب الله بچه سقاو زير نظر دقيق مخالفين دولت گرفته شده بود، غبار، ۸۱۵.

۱۰۱ . غبار، ۸۱۵

۱۰۲ . هنديه، له دعوت سره ياده شوې مرکه، ۵

۱۰۳ . فيض محمد، ۳۴

۱۰۴ . علي احمد ۲۹
۱۰۵ . فیض محمد، ۳۵
۱۰٦ . فیض محمد، ۳٦
۱۰۷ . فیض محمد، ۳۷
۱۰۸ . غبار، ۸۲۲
۱۰۹ . فیض محمد، ۳۸
۱۱۰ . غبار، ۸۲۲
۱۱۱ . فیض محمد، ۳۹
۱۱۲ . فیض محمد، ۴۱
۱۱۳ . فیض محمد، ۴۲
۱۱۴ . فیض محمد، ۴۵
۱۱۵ . علي احمد، ۵۸
۱۱٦ . علي احمد، ٦۰
۱۱۷ . علي احمد، ۱۰
۱۱۸ . غبار، ۸۲۴
۱۱۹ . فیض محمد، ۳۸
۱۲۰ . غبار، ۸۱۴
۱۲۱ . غبار، ۸۲۵
۱۲۲ . غبار، ۸۲۴
۱۲۳ . محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، و دو قانون، او قضائیه، د برخپرونه، لیدن، ۱۹۸۵، ۲۰۳
۱۲۴ . حاکمیت قانون، ۸۰

۱۲۵ . شاهدخت هندیه با دعوت در گفتگو، دعوت، تله او لړم، ۱۳۸۳، ناروې، ۵. هندیه د پخواني پاچا امان الله لور ده.
۱۲۶ . حاکمیت قانون، ۲۱۱
۱۲۷ . حاکمیت قانون، ۲۱۱
۱۲۸ . حاکمیت قانون، ۲۱۰
۱۲۹ . حاکمیت قانون، ۲۴۳
۱۳۰ . غبار، ۸۱۲
۱۳۲ . علي احمد، ۲۱
۱۳۳ . غبار، ۷۸۹
۱۳۴ . ادمک، ۱۳۸
۱۳۵ . ادمک، ۱۴۳
۱۳۶ . فوفلزایي، ۷۱
۱۳۷ . غبار، ۸۱۷
۱۳۸ . ادمک، ۱۳۹
۱۳۹ . فضل غني مجددي، ۲۵۱
۱۴۰ . علي احمد۲۳
۱۴۱ . غبار، ۸۱۷
۱۴۲ . غبار، ۸۱۷
۱۴۳ . غبار، ۸۱۸ مجددي، ۲۵۱
۱۴۴ . مجددي، ۲۵۵
۱۴۵ . علي احمد، ۲۳
۱۴۶ . غبار، ۸۲۶

د ارواښاد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار

۱. په افغانستان کې دولت او ټولنه (د امير عبدالرحمن خان دوره) -انګليسي
۲. افغانستان (د شوروي يرغل او د افغانانو غبرګون) ــ انګليسي
۳. د افغانستان په کورني سياست کي د پرمختګونو يوه څېړنه (۱۸۸۰ ـ ۱۸۹۶) انګليسي
٤. د افغانستان سياسي او ډيپلوماټيک تاريخ (۱۸٦۳ ـ ۱۹۰۱) -انګليسي
٥. د افغان ــ شوروي جګړه ــــ پښتو
٦. د پاچا امان الله واکمنۍ ته يوه نوې کتنه ــــ پښتو
۷. وطن ته يو سفر (طالبان او اسلامي بنسټپالنه) ــــ پښتو او دري
۸. پښتون ، افغان ، افغانستان ــــ پښتو
۹. د افغانستان په باب د ژينو جوړه ــــ پښتو
۱۰. افغان ، افغانستان(په هند، فارس او افغانستان کې د دولتونو رامنځته کول) ــ دري
۱۱. افغان انګليس دوهمه جګړه ــ پښتو او دري
۱۲. رڼا او دفاع د افغانستان دنفوسو،تاريخ او روانو پيښو په باب ليکنې، ــــ پښتو
۱۳. دموکراسي در جهان امروز ــــ دري
۱٤. د کابل سلطنت بيان ــــ پښتو
۱٥. زما غوره ليکنې ــــ پښتو
۱٦. افغانستان در پنج قرن اخير ــــ دري

۱۷. خاطرې (د يوې دورې لنډ تاريخ) — پښتو

۱۸. د ثور کودتا د افغانستان د اوږدې بې ثباتۍ پيلامه — پښتو

۱۹. د ثور کودتا او د هغې ژورې پايلې — پښتو

۲۰. تاريخ څه ته وايي ؟ — پښتو

۲۱. جان سټوراټ مل په ۹۰ دقيقو کې — پښتو

۲۲. د انسانتوب په اړه د اخلاقپوهنې پرنسيپونه — پښتو

۲۳. جنګ او زمونږ نړۍ — پښتو

۲٤. د سقراط ، افلاطون ، ارسطو ، اپيکور او زينو په نظر ښه انسان ـ پښتو

يادونه: د پوهاند محمد حسن کاکړ د ژوند او علمي کارونو په اړه د لا ډېرو معلوماتو لپاره لاندې ويبپاڼه وګورئ

www.kakarfoundation.com